Св. Петро Могила

Юрій Мицик

Св. Петро Могила

Харків
«Бібколектор»
2015

ББК 63.3(4УКР)
М70

Художник-оформлювач
О. М. Іванова

© Ю. А. Мицик, 2012
© О. М. Іванова, художнє оформлення, 2012

ISBN 978-617-7013-36-4

УКРАЇНА І МОЛДАВІЯ НАПРИКІНЦІ XVI СТОЛІТТЯ

Після падіння Галицько-Волинського королівства у 1349 р. під ударами польсько-угорських загарбників упав останній бастіон незалежної держави Русі-України. Українські землі опинилися під владою кількох держав, насамперед Корони Польської та Великого князівства Литовського. У складі Великого князівства Литовського кілька українських князівств мали статус удільних, і це певною мірою дозволило продовжити українську державну традицію, але у 1471 р. було ліквідоване останнє з цих князівств — Київське. Укладення у 1569 р. Люблінської унії між Короною Польською та Великим князівством Литовським зумовило тісніший союз між ними й утворення нової держави — Речі Посполитої. Попри певні позитивні аспекти цього державного союзу, який дозволив спільними зусиллями українців, білорусів, литовців і поляків дати відсіч агресії з боку Московської держави, унія де-факто стала актом загарбання Польщею більшості українських земель, що згодом були переділені. Посилилися процеси полонізації й покатоличення, які охопили насамперед панівну верству українського суспільства. Обмеження у використанні української мови, утиски українських ремісників тощо збурювали українське суспільство, котре пов'язує свій поступ із козацтвом, яке зростало на очах і висувало широкі вимоги, що вийшли за межі суто станових. Яскравим свідченням цього стало

вже перше національно-визвольне повстання 1591—1596 рр., проти Речі Посполитої. Його авангардною силою виступили запорозькі козаки на чолі з Криштофом Косинським та Семеном (Северином) Наливайком. Незважаючи на поразку повстання, український народ не припинив, а посилив боротьбу за державну незалежність, про що свідчать повстання на чолі з Марком Жмайлом (1625), Тарасом Федоровичем (Трясилом) (1630—1631), Іваном Сулимою (1635), Павлом Павлюком (1637), Дмитром Гунею, Яковом Острянином (1638), логічним завершенням яких стала Національно-визвольна війна, або ж Національна революція, українського народу на чолі з Богданом Хмельницьким (1648—1658). Характерно, що учасники повстання воювали під релігійним прапором, захищаючи православну віру.

Наріжним каменем і головним носієм національних, історичних та культурних традицій українського народу після Батиєвої навали й особливо після падіння Галицько-Волинського королівства була Православна Церква. Після її розділення, започаткованого Москвою у 1448 р., Київська митрополія вийшла переполовиненою, вся її східна частина стала Московською (пізніше — Московським патріархатом). Під владою київського митрополита залишалися тільки етнічні українські й білоруські землі, частково — прибалтійські. Втрата незалежної Української держави значно послабила економічне та політичне становище Київської митрополії, що опинилася в ролі другорядної, дискримінованої та упослідженої Церкви, позбулася потужної підтримки з боку держави, а також з боку українських та білоруських феодалів, котрі нерідко поривають з нею, переходячи в католицизм. Православна Церква в межах Речі Посполитої переживає кризу: дедалі відчутнішим стало втручання в її справи католицької держави, світських феодалів, у т. ч. й католиків, знизився рівень освіченості духовенства, виникли конфлікти в середовищі самої Церкви (ослаблення ролі київського

митрополита, конфлікти між православним єпископатом та братствами).

Негативну роль щодо Православної Церкви мали й Реформація та Контрреформація. У боротьбі проти лютеран, кальвіністів та інших протестантських номінацій римська курія прагнула вирішити на свій лад і православну проблему, здобувши в цьому підтримку більшості панівних кіл Речі Посполитої на чолі з королем Сигізмундом III із династії Ваза, який панував у 1587—1632 рр. На їхню думку, православ'я було головним чинником, який стримував процес полонізації та покатоличення українців і білорусів, послаблював єдність Речі Посполитої.

Слід відзначити, що від часів Івана III різко посилилась Московська держава, яка поступово перетворилася на імперію. Великі князі московські (потім — царі) проголосили свою державу спадкоємицею не лише Київської, але навіть і Візантійської імперій, що красномовно засвідчила теорія «Москва — Третій Рим», зведена до рівня державної ідеології. Москва в особі царя, московського патріарха та урядових структур з політичних міркувань насамперед налагодила контакт із Київською митрополією, прагнула зробити з неї найважливішу опору у своїй експансії на Україну та Білорусь, надавала матеріальну допомогу найпрестижнішим монастирям. У 1589 р. константинопольський патріарх Єремія був змушений визнати окремий Московський патріархат, а тим самим — автокефалію тієї Церкви, яка згодом називатиметься Російською Православною Церквою.

Наслідком тиску з боку римської курії та більшості представників панівної католицької верхівки Речі Посполитої, а також помилкової концепції виходу з кризи, до якої схилилася більша частина вищої ієрархії Київської митрополії, стали Берестейська (1596) та Ужгородська (1646) церковні унії й утворення філії Католицької Церкви — Церкви уніатської, яка пізніше отримала назву УГКЦ

(Українська Греко-Католицька Церква). Таким чином, прагнучи вивести Київську митрополію з кризи, її верхівка цю кризу поглибила і загострила конфесійну ситуацію в Україні. Єдина Православна Церква була тут розколота: одна її частина перейшла в католицизм, а друга, яка залишилася у православній вірі, опинилася в тяжкому становищі. Православна Церква, попри те, що вірною їй залишилася переважна більшість її членів, у Речі Посполитій опинилася фактично поза законом, утратила значну частину своїх храмів, монастирів і маєтків, мусила боротися за збереження своєї ідентичності, чинячи опір спробам винищення, що значно ускладнило її вихід з кризи.

Берестейська та Ужгородська унії й нині викликають палкі дискусії, причому чітко зафіксовано поділ науковців на два табори, який коріниться в суті розколу Київської митрополії у 1596 р. Для більшості істориків з католицького табору Берестейська та Ужгородська унії були позитивним історичним явищем, тоді як історики з православного табору зазвичай негативно оцінюють відповідні події, часто підкреслюючи їх зв'язок із колоніальною політикою панівних кіл Речі Посполитої. Навіть визнаний у греко-католицькому середовищі авторитет, митрополит УГКЦ (1900—1944) Андрій Шептицький мусив визнати, що унія, «хоч і як свята та велика спочатку, збилася потом з істинного шляху, пішла на службу польській політиці й втратила через це свою силу, свою ідею. І так полишена поляками, нетерпима руськими — вона стала ганьбою світу й впала через власне безсилля. Вірю, що перед тим як її знищив російський уряд, вона давно вже була задавлена й вмертвлена Польщею. Знову почала вона жити (Австрійська унія), коли рішуче відокремилася від цієї злощасної політики і повернулася до чисто церковної ідеї».

На жаль, Берестейська унія, всупереч сподіванням, не зміцнила Церкву, а принесла розкол, який триває й нині і який розділив українців ще й у церковному аспекті. Не випадково сучасник подій, магнат Речі Посполитої Ян Щенсни Гербурт у своєму трактаті «Дум-

ка про русинський народ» (1610) називав унію «кривавою раною» в серці «народу руського», зазначав, що через неї «русини... стали нам головними ворогами...; тепер вони швидше загинуть на війні, спалять своїх дружин та дітей..., ніж увійдуть з нами у згоду». Не можна ігнорувати й того факту, що унію не підтримали навіть усі єпископи Київської митрополії, не кажучи вже про широкі маси вірних; унію нерідко насаджували силою за допомогою католицької держави, використовуючи зброю та суди.

Ніхто інший, як один з ініціаторів унії серед православних ієрархів, Іпатій Потій, ставши митрополитом УГКЦ, відкрито закликав до застосування католицькою владою сили, визнавав також малу підтримку унії з боку вірних в Україні та Білорусі. Як приклад можна навести фрагменти з його листів до литовського канцлера Льва Сапіги від 9.09.1602 та 18.12.1604 рр.[1], де було сказано: «поможіть мені, ваша мость, тільки своїм авторитетом у пана (короля), побачите, як я їх приборкаю, що інші і каятися будуть, бо добротою ніц не вчинимо у цього бидла»; «мій авторитет у них [православних. — *Ю. М.*] є так важним, як черевик без підошви». Набагато яскравіше змальовують насадження унії православні, зокрема віленські братчики, у листі до князя Криштофа II Радзивілла від 28.11.1608 р. У ньому вони скаржилися на «великі і незносні кривди від його мості отця Потія та владик, поставлених ним», які православних проклинають, б'ють, забивають, кидають до в'язниць, «в бочки саджають, церкви та маєтності їхні віднімають, карають незносними провинами». Берестейська унія, що мала об'єднати, лише посилила протистояння між ними. Незгодні з унією, а таких була більшість, висловили твердий намір усіма силами боротися з нею. За таких умов на перший план для широких мас українців і білорусів виходить боротьба за відродження вищої православної ієрархії в Україні й Білорусі.

[1] Тут і далі датування подій подане за новим стилем. В окремих випадках подане датування за обома стилями.

Справа в тому, що невдовзі після проголошення Берестейської унії померли два православних єпископи: львівський — Гедеон Балабан та перемиський — Михайло Копистенський, а Єремія Тисаровський, якого вдалося затвердити на львівській кафедрі, залишився єдиним і тому не міг здійснювати висвячення нових єпископів згідно з церковними канонами. Для такого висвячення (хіротонії, рукоположення) необхідна участь принаймні двох-трьох єпископів. Цю боротьбу вели насамперед представники православного духовенства, які відкинули унію, православні братства, передусім Львівське (Успенське), Луцьке (Хрестовоздвиженське) та Київське (Богоявленське), православна шляхта й особливо — Військо Запорозьке, яким керував тоді гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. У 1620—1621 рр. за сприяння Війська Запорозького православним вдалося відновити вищу православну ієрархію. Для цього було використано перебування в Україні єрусалимського патріарха Феофана, запрошеного Сагайдачним. Цей патріарх разом із двома іншими єпископами під захистом запорожців висвятив у Києво-Братському Богоявленському монастирі нового київського митрополита св. Йова Борецького та кількох єпископів. Тепер на порядку денному була вже боротьба за легалізацію відповідної ієрархії, а значить, і формальне визнання з боку короля й уряду Речі Посполитої існування в їхній державі відродженої православної ієрархії. Але панівні кола Речі Посполитої відверто вороже зустріли цей акт вільного волевиявлення українського суспільства, переважно православного, і під приводом звинувачень у державній зраді вчинили розправу з митрополитом св. Йовом Борецьким та його сподвижниками. Протистояння надзвичайно загострилося, справа навіть дійшла до кровопролиття.

Саме в цей скрутний для України і її Православної Церкви час на історичну арену виходить св. Петро Могила — представник славетного молдавського роду.

Слід коротко зупинитися на історичній долі його батьківщини. Споріднені православні Молдавське та Волоське князівства оформилися відносно пізно (у XIV ст.), вони традиційно підтримували міцні зв'язки з Руссю-Україною, особливо з Галичиною. Навіть за часів свого розквіту (XV ст.) ці князівства відігравали незначну роль в історії Європи, що не зашкодило, однак, Молдавії захопити українську Північну Буковину. За умов державної незалежності швидко розвивалося економічне, культурне й церковне життя відповідних князівств, перерване турецькою навалою. Незважаючи на героїчну боротьбу молдавського та волоського народів, особливо за часів правління молдавського господаря Стефана III Великого, Османська імперія вийшла на південні кордони Молдавії та Волощини, захопила причорноморські міста, насамперед Білгород (Білгород-Дністровський, Акерман), Кілію, а у 1475 р. остаточно завоювала Крим. Кримський хан, який володів переважною частиною території Криму та його околиць, був змушений ще раніше визнати себе васалом турецького султана і брати участь у походах проти сусідніх держав і народів. Чорне й Азовське моря стали внутрішніми морями Османської імперії. Ця імперія, що простягалася на гігантській території трьох континентів (Азії, Африки та Європи), завдала потужних ударів по Молдавії та Волощині, які змушені були визнати себе її васальними державами. Тепер господарі мали сплачувати султанові данину, постачати йому свої війська в разі потреби. Будь-коли турецький султан міг скинути господаря й замінити його на іншого, слухнянішого. У середині XVI ст. до Північного Причорномор'я перекочували шість ногайських орд, одна з яких (Буджацька, вона ж Білгородська) осіла в безпосередньому сусідстві з Молдавією й організувала нищівні грабіжницькі напади на українські, молдавські, волоські та інші землі.

Стамбул зробив територію Молдавії плацдармом для розвитку турецької агресії проти Польсько-Литовської держави, насам-

перед проти Малої Польщі і її столиці Кракова, а також проти українських земель, які перебували під владою Корони Польської (передусім Галичини й Поділля). Тому природним було прагнення Польщі вибити турків з Молдавії й підтримати там антитурецькі сили. До того ж зміцнення позицій Речі Посполитої посилило б її вплив на Волощину, дозволило б вийти до берегів Чорного моря, як це було за часів великого князя Литовського Вітовта (панував у 1386—1430). Таким чином, було б вбито клин у турецькі володіння в Північному Причорномор'ї, послаблено турецький вплив на Балканах, тому Османська імперія запекло протидіяла політиці Речі Посполитої в цьому регіоні. Боротьба двох держав за контроль над Молдавією поставила країну в особливо складне становище, тим паче, що в самій Молдавії панівна еліта була розділена за критерієм зовнішньополітичних орієнтирів. Нерідко суперництво двох імперій спричиняло громадянські війни.

ГЕНЕАЛОГІЯ, ГЕРБ, ІКОНОГРАФІЯ

До впливових представників молдавської еліти, яка прагнула визволити свою батьківщину від османського панування, спираючись на Польсько-Литовську державу, належав рід Могил (Мовил). В українській мові слово «могила» має значення «місце поховання». По-іншому в молдавській, яка належить до групи романських мов. Дієслово «movere — movi» в латинській мові має понад 20 (!) значень, у т. ч. таких, як «міркувати», «розкривати», «породжувати», «рухатися», «хитати», «грати», «орати», «збуджувати», «пропливати» і т. д. Генеалогічна легенда, типова для того часу, виводить Могил від легендарного давньоримського героя VI ст. до н. е. Гая Муція Сцеволи, який у ході етруссько-римської війни пробрався до табору етрусків, аби вбити їхнього царя Порсенну. Помилившись, він убив не самого царя, а тільки його писаря. Схоплений ворогами, Гай Муцій Сцевола мужньо тримався. Доводячи, що він не боїться тортур, полонений засунув праву руку у полум'я і спалив її, не показуючи свого страждання. Вражений Порсенна визволив героя й уклав з римлянами мир. Через це Гая Муція назвали Сцеволою, тобто шульгою. Сумнівно, що ця легенда має під собою якісь дійсні підстави. Взагалі для тих часів було характерним прагнення упорядників генеалогічних дерев виводити свій рід або рід свого патрона від Юлія Цезаря, Октавіана Августа, Александра Македонського

та його полководців і навіть від біблійних героїв. Суттєво, що сам св. Петро Могила вірив у цю генеалогічну легенду, і явно не без його згоди Софроній Почаський зі студентами Києво-Печерської школи навів її в панегірику «Євхаристіон» (1632), а згодом у передмові до своєї книги «Небо нове» (1665) цю легенду подав й Іоаникій Галятовський, вихованець і ректор Києво-Могилянського колегіуму, який у розповіді про Сцеволу посилався на твір «Хроніки всього світу» польського історика XVI ст. Марціна Бєльського.

Молдавський генеалогічний переказ, зафіксований у літописі Йона Некулче, виглядає вірогідним: у ході битви з угорцями на березі р. Серет (1486) молдавський господар Стефан III Великий втратив коня. Один з його наближених, на ймення Пуріче, віддав йому свого коня, ще й став на коліна, щоб, спершись на нього, малий на зріст господар швидше скочив у сідло і продовжив битву, яка стала переможною для молдаван. За це Стефан III винагородив Пуріче й назвав його Могилою на знак того, як з малого («пуріче» по-молдавськи означає «воша») він став великим, як могила (курган). Певною мірою це доводить і той факт, що в документах 1499 р. згадано чашника Могилу, який став хотинським пиркалабом, тобто намісником, а ще пізніше — постельничим. Додамо, що ця посада була дуже важливою, бо Хотин стояв на тодішньому кордоні з Польсько-Литовською державою і той, хто тримав його, не тільки контролював східну Молдавію, але й суттєво впливав на долю всієї держави.

Предком київського митрополита, його прапрадідом, був Козьма Могила, великий чашник Молдавської держави у 1490—1507 рр., потім — член господарської ради до 1513 р. Від його шлюбу з Мареною Худіче народився син Драгота, в якого, у свою чергу, було три сини: Іоанн (дід майбутнього київського митрополита), Вескал (Вашкан) та Гавриїл Могили. На початку XVI ст. були вже дві гілки роду Могил. Представником однієї був Гавриїл Могила, придворний господаря Богдана IV, хотинський пиркалаб у 1545—1549, великий

ворник Молдавії в 1550—1552 рр. Представник другої гілки — Іоанн Могила, котрий був у 1551, 1553—1563 рр. логофетом (канцлером) Молдавії і фактично керував державою за часів господаря Олександра, за якого віддав заміж свою сестру. Рідний брат Іоанна Вашкан був постельничим у 1553—1555 рр. і хотинським пиркалабом у 1558—1563 рр., але на схилі віку відійшов від світських справ і постригся у ченці, що вкотре засвідчує наявність у роду міцних православних традицій.

Іоанн Могила у другому шлюбі був одружений з Марією, дочкою волоського господаря у 1559—1568, 1574—1577, 1578—1579, 1582—1591 рр. Петра II. Саме останнього скинув з престолу знаменитий Іван Підкова зі своїми запорожцями у 1577 р. і саме йому, підтриманому турками, Підкова мусив поступитися вже наступного року. Від шлюбу Іоанна Могили з Марією було три сини. Два з них (Єремія та Симеон) стали господарями, а один (Георгій) — молдавським митрополитом у 1588—1591, 1595—1605 рр. Було також і дві дочки, Анна та Марія (вийшла заміж за магната Речі Посполитої Ісайю Гербурта). Четвертий, незаконний, син Стефан мав трьох синів, причому один з них (Мирон) був молдавським воєводою у 1627—1629 рр.

Єремія Могила (помер 10.07 (30.06) 1606 р.) обіймав важливі посади у Молдавській державі, був і господарем (1595 — травень 1600, 1601 — червень 1606 рр.). Через некорисні для польської партії політичні процеси був змушений емігрувати з господарем Петром до Речі Посполитої і жив зі своєю родиною чотири роки в маєтності Устя під Снятином (після повторної еміграції у 1600 р. оселився в Кам'янці-Подільському), навіть отримав у 1593 р. польський індигенат (визнання королем і сеймом його шляхетства, яке прирівнювалося до польського), тобто ставав формально і громадянином Речі Посполитої, здружився з коронним канцлером та гетьманом Яном Замойським. Єремія від шлюбу з Ельжбетою Лозинською мав трьох синів (Богдана, Олександра та Костянтина) і чотирьох дочок

(Ірину (Раїну, Регіну, Цнеайну), Анну, Катерину, Марію). Костянтин і Олександр Могили були молдавськими господарями у червні 1606 — січні 1612 та 1615—1616 рр. відповідно. Олександр, утративши престол, втік до Туреччини і під тиском турків став мусульманином. Його брат Богдан теж пішов цим шляхом, прийнявши іслам у 1616 р., що дозволило йому стати високопоставленим пашею. До речі, гетьман України Богдан Хмельницький, який особливу увагу у своїх зовнішньополітичних планах приділяв Молдавії, хотів посадити змусульманеного представника роду Могил (Богдана або його сина Олександра) на молдавський престол задля того, аби він повернувся в лоно Православної Церкви. Ще одна цікава деталь. Мати Роксанди — дочки молдавського господаря Василя Лупула і дружини Тимоша Хмельницького — доводилася рідною Могилам, отже, внуки Богдана Хмельницького від Тимоша та Роксанди були одночасно й родичами Петра Могили. Старша сестра Роксанди — Марія «Волошанка» — стала другою дружиною князя Януша Радзивілла (1612—1655), підкоморія Великого князівства Литовського, майбутнього великого гетьмана Литовського (перша його дружина, вже покійна, Катерина Потоцька, теж доводилася рідною Могилам). Мабуть, з огляду на це Януша Радзивілла вінчав з Марією Лупул («Волошанкою», «Могилянкою», як її звали тогочасні генеалоги) 5 лютого 1645 р. в Яссах — столиці Молдавії — сам св. Петро Могила вже як київський митрополит.

Дочка Єремії Катерина вийшла заміж за князя Самійла Корецького (1586—1622), найвідомішого представника цього видатного українського роду. (Родове гніздо Корецьких — м. Корець на Волині.) Князь Самійло уславився походами на Молдавію, чудесним визволенням з турецького полону завдяки грецьким православним ченцям. Після цього він став католиком і знову потрапив до турецького полону, де й був страчений у 1622 р. Від шлюбу Самійла Корецького з Катериною народилася дочка Анна (1618—1636),

яка вийшла заміж за Анджея Лещинського, але передчасно померла.

Анна (двоюрідна сестра Петра Могили) тричі виходила заміж, і всі три її чоловіки були представниками великих польських шляхетських родів, але вона залишалася православною протягом усього життя і навіть була з 1630 р. членом Львівського православного братства. Її останнім чоловіком був Станіслав «Ревера» Потоцький (помер 1667 р.), польний гетьман коронний (1652—1654) та великий гетьман коронний (1654—1667), один з найзапекліших супротивників українських повстанців Богдана Хмельницького у 1648—1658 рр. Саме «Анні Могилянці Потоцкой» присвятив книгу «Небо нове» (Львів, 1665) згадуваний вище Іоаникій Галятовський, котрий називає низку пов'язаних з Могилами великих родів, серед яких князі Радзивілли, Вишневецькі, Корецькі, Потоцькі, Мишковські, Преремберські, Карнковські, Казановські, Станіславські, Фірлеї та Служки.

Марія вийшла заміж за кам'янецького й летичівського старосту, брацлавського воєводу, врешті, писаря польного коронного (у 1617—1628 рр.) Стефана Потоцького, який помер 5.03.1631 р. Нещодавно було знайдено документи, які засвідчують, що Анна та Марія Могили мали деякі володіння в Україні, зокрема с. Устя. У 1623 р. Софія Лянцкоронська подарувала С. Потоцькому та його дружині «Марії з Могил» добра Чорштин, Угрин і Устя, м. Бучач з селами Сороки, Бичківці, Білий Потік, містечко й с. Біла. У світлі цих документів стає зрозуміло, чому Марія заснувала православну Свято-Микільську церкву саме в Бучачі. Вдруге жінка вийшла заміж за Миколая Фірлея, белзького воєводу. Від першого її шлюбу народилася дочка Катерина, яка вийшла заміж за одного з князів Радзивіллів, від другого — Анна, що вийшла заміж за магната Казановського. Внучка Катерини — Марія-Кароліна — була одружена у першому шлюбі з Людвігом Бранденбурзьким, а у другому — з Карлом Пфальц-Нойбурзьким. Отже, австрійські імператори Франц-Йосиф I і Франц-

Йосиф II, королі Баварії, Саксонії, Бельгії та Греції були нащадками роду Могил. Дочка Анни Казановської — Марія — вийшла заміж за Станіслава Яблоновського, гетьмана польного коронного (1676—1682), гетьмана великого коронного Речі Посполитої (1682—1709). Від цього шлюбу народилася дочка Анна, яка вийшла заміж за магната Рафала Лещинського. Їхній син Станіслав Лещинський був королем Речі Посполитої у 1709—1733 рр., а їхня внучка — французькою королевою, дружиною Людовика XV і матір'ю Людовика XVI.

Старша дочка Єремії — Раїна (1589—1619) у 1603 р. вийшла заміж за українського православного князя, овруцького старосту у 1603—1615 рр. Михайла Михайловича Корибута-Вишневецького. Вона відома завдяки благодійницькій діяльності, особливо щодо православних монастирів. Так, за її підтримки були збудовані Густинський Свято-Троїцький монастир під Прилуками, Мгарський монастир під Лубнами, Ладинський монастир, вона була ктиторкою знаменитого Манявського скиту та низки інших. Раїна мала двох дітей: дочку Анну-Констанцію (між 1604—1615 — до 1641 р.) та сина Єремію (Ярему) Вишневецького (1612—1651). Анна-Констанція вирізнялася вродою. Тривалий час вона жила у Вишневці, а 1635 р. переїхала до Варшави, де нею серйозно зацікавився король Владислав IV. Але сейм не дав згоди на цей шлюб, і Анна вийшла заміж у Львові за люблінського старосту Збігнєва Фірлея (1638). Її брат Ярема, на жаль, зрадив ідеалам батьків і не тільки перейшов у католицизм та спольщився, але й став запеклим ворогом повсталого українського народу, вогнем і мечем придушуючи його повстання за волю й незалежність. Єдиний син Єремії (від шлюбу з княгинею Гризельдою-Констанцією Замойською) Михайло Вишневецький був королем Речі Посполитої у 1669—1673 рр., помер бездітним. Припущення одного сучасного українського історика про те, що з господарським родом Могил пов'язаний гетьман Правобережної України у 80-х роках XVII ст. Андрій Могила, не підтверджується.

Батько майбутнього святого митрополита — Симеон Могила — обіймав низку важливих посад у Молдавській державі, але правителем став уже на схилі віку, коли помер його брат Єремія, який не мав повнолітніх синів. Спочатку Симеон панував у Волощині (кінець 1600 — вересень 1602 р.), потім до самої смерті був молдавським господарем (червень 1606 — 2.10.1607 р.), причому дотримувався орієнтації на Річ Посполиту і тому часто діяв спільно з великим гетьманом коронним та канцлером коронним Яном Замойським. За заслуги перед Річчю Посполитою Симеонові надали індигенат (за одними джерелами, це сталося у 80-х рр. XVI ст., за іншими — у 1596 р.). Після смерті Яна Замойського (1605) становище Могил погіршилося. Внаслідок змови, до якої була нібито причетна і дружина його брата Єремії, Симеона отруїли. Знаменитий молдавський літописець Мирон Костин твердив, що цей господар «помер, будучи отруєним своєю шваґровою, дружиною воєводи Єремії, яка прагнула приспішити панування своїх синів». Про це посередньо свідчать тривалі міжусобні війни, які вибухнули через претензії на престол між двоюрідними братами Михайлом (сином Симеона) та Костянтином (сином Єремії) Могилами. На жаль, конфлікт між двома гілками одного роду тривав і надалі, хоч і не так гостро.

Про матір святого — Маргіт (Маргариту-Меланію) — маємо тільки лаконічні та суперечливі джерельні свідчення. За даними, що їх наводить анонімний панегірик Катерині Корецькій «Могилянці» — сестрі св. Петра Могили, Маргіт була угорською княгинею, згідно з іншими джерелами — дочкою молдавського логофета Гавриляшка. По смерті чоловіка вона переїхала з дітьми до Речі Посполитої. У російській, так само як і в польській, літературі звичайно говорять про переїзд удови до Польщі, але свідомо чи несвідомо замовчують той факт, що Могили прибули не в етнічну Польщу, а на «Русь», на західноукраїнські землі, конкретніше — на Львівщину, можливо, й у сам Львів. Удова Симеона Могили ненадовго пережила

чоловіка, хоча, за деякими іншими даними, вона померла у 1622 р. Від шлюбу Симеона з Маргаритою-Меланією народилося шестеро синів: Михайло, господар Молдови у 1607 р., Гавриїл, господар Волощини у 1617—1620 рр., Мойсей, господар Молдови у 1630—1631, 1633—1634 рр., Павло (помер малолітнім у 1607 р.), Іоанн та Петро — майбутній митрополит, який був третім із синів господаря. Були у св. Петра Могили ще сестри: Роксанда (померла у 1607 р.), Феодосія (померла 1596 р.), Анастасія (померла малолітньою). Дочка Іоанна — Олена — вийшла заміж за вищезгаданого Мирона Костина, який тривалий час жив у Речі Посполитій, зокрема в Галичині. Мав св. Петро Могила ще й сімох двоюрідних братів і сестер (Костянтин, Олександр, Богдан, Ганна, Катерина, Марія та Ірина (Раїна)), дітей господаря Єремії Могили та польки Ельжбети Чамартівни. Він підтримував дружні, приязні стосунки з ними всіма, але особливо тепло спілкувався з рідним братом Мойсеєм, про якого майбутній митрополит навіть згадав у заповіті й відписав йому кілька власних сіл та четверту частину свого срібла.

Рід Могил був значно більшим, є й малознані його відгалуження, але розповідь про це потребує окремої розвідки. Цікаві відомості містять документи про Степана Могилу (народився 1616 р.) — сина Гавриїла і племінника св. Петра Могили. Коли Степан осиротів у 11 років, то його відвезли до Стамбула, де він жив 27 років. У 1654 р. він інкогніто прибув в Україну і служив як простий козак у Війську Запорозькому, а по смерті Богдана Хмельницького був дипломатом у гетьмана Юрія Хмельницького, три роки жив у монастирі, потім знову опинився в Чигирині. Тут його взяв на службу гетьман Павло Тетеря і відрядив у складі посольства до кримського хана, але Степан Могила подався з Перекопу до запорожців, а ті привезли його до гетьмана Івана Брюховецького у серпні 1663 р. Звідти він прибув до Москви і свідчив про себе у Посольському приказі в жовтні того ж року.

У джерелах є чимало доказів того, що господарська династія Могил була міцно пов'язана з Православною Церквою, виступала її покровителькою. Особливо щедрими були внески та фінансова підтримка з боку Могил православним храмам у Галичині, насамперед Успенському братству у Львові для побудови церкви, через що цей рід там завжди шанували.

Як політики й державні діячі Могили орієнтувалися на Річ Посполиту, воліючи бути радше під її покровительством, ніж під захистом мусульманської Османської імперії. Не випадково ця династія була спорідненою з низкою українських православних та польських католицьких великих родів. Династичні шлюби були зумовлені політичними інтересами Могил і суттєво впливали на ці політичні інтереси. Не випадково, що саме Вишневецькі та Корецькі особливо активно прагнули відновити на престолі династію Могил у 1612 й 1615 рр., навіть гинули в боротьбі за Могил, як-от Михайло Вишневецький.

Цікавим є й герб Петра Могили, що поєднував символи господарського роду Могил і Молдавії (наприклад, голова бика), герба Києво-Печерської лаври, символи його духовної влади (посох, капелюх із хрестом, який вінчає герб, подібно до герба київського митрополита XV ст. Ісидора та єрусалимського патріарха Феофана, а потім, коли він уже став митрополитом, — митра на місці капелюха). Були й інші прижиттєві зміни в гербі. Так, у малюнку 1639 р. вже немає орла з короною, у малюнку герба, вміщеному в «Требнику» (1646), було змінено абревіатуру. Уже нема згадки про те, що Петро Могила був молдавським воєводичем, тобто сином воєводи — господаря, зате з'явилися згадки про його митрополичу гідність і про те, що він є екзархом константинопольського патріарха. Отже, перші літери слів, наведених у гербі, розшифровуються так: «Петро Могила, митрополит київський і галицький, екзарх константинопольський». Варто зазначити, що герб Могил чи не першим проаналізував у своє-

му творі «Небо нове» І. Галятовський, який полюбляв геральдику і тлумачив буйволову голову в гербі як символ «властителей в дому Могилеанском... Роги на голові баволиой значат моц и власть, которую Могилове над многими землями, народами и панствами міли, бо власть и моц людскую Сам Бог рогами называет, мовячи: "Вся рѳги грішных сломлю и вознесется рог праведнага"...кто обачит кольце, которое в носі голова баволяя мает, мусит признати, же Могилове мают щасливость вічную Самого Бога и вічность щасливую, бо кодо вічность симболизует..., корона, которую баволяя голова на рогах своих мает..., значит честь и славу, которою Бог укороновал дом Могилеанский...»

На сьогодні відомо п'ять прижиттєвих зображень святого. На стіні Свято-Успенського собору в Києво-Печерській лаврі була фреска, на якій св. Петро Могила зображений на весь зріст (у клобуку та мантії). Другий портрет дійшов до нашого часу в ілюстраціях до «Истории Малой России» Д. М. Бантиш-Каменського. Третій, ктиторський, портрет зберігся у фресці «Моління» в церкві Спаса на Берестові, виконаній на його ж замовлення афонськими майстрами у 1644—1646 рр. Четвертий знаходився у Петербурзькій академії художеств і був опублікований у журналі «Киевская старина». П'ятий, подібний до попереднього, портрет, виявлений недавно в рукописі 1632 р., що належав самому святому, містить його автограф і увійшов згодом до зібрання Софійського собору в Києві. Виконаний аквареллю, цей малюнок художника Лаврентія Яковича зображує 35-річного Петра Могилу в образі св. Іоанна Золотоустого. На думку сучасного дослідника П. Попова, саме три останніх портрети і є найвірогіднішими.

ПЕРША ПОЛОВИНА ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

Майбутній київський митрополит народився 21 (31) грудня 1596 р. в одній з тогочасних столиць Молдавської держави — Сучаві, або в Яссах. Український православний шляхтич — мемуарист Юхим Єрлич — повідомив про смерть Петра Могили проти ночі на 1 (11) січня 1647 р. і зазначив, що покійний прожив повних 50 років. Останнім часом дослідники дискутують щодо року народження святого, але тут справа виглядає набагато простішою. У 1983 р. О. Білодід та В. Харламов на підставі прочитання посмертної таблиці митрополита вирішили, що він народився не 1596, а 1574 р. Дана точка зору різко суперечить джерелам, фактам біографії святого. Відомо, наприклад, що майбутній митрополит, осиротівши, перебував під опікою. Під опіку брали тоді неповнолітніх або розумово неповноцінних, психічно хворих. Якщо взяти до уваги нове датування, запропоноване Білодідом, то виходить, що Могила був саме таким, але це абсолютно не відповідає дійсності. Є й інші аргументи на користь 50-річного віку святого, наведені І. Гаюком та С. Семчинським. Зокрема, останній провів палеографічне дослідження таблиці й підтвердив, що на ній зазначений 1596, а не 1574 рік. Таким чином, крапку над «і» було врешті поставлено.

Невідомо й те, яким іменем звався господарич до прийняття чернечого постригу. З огляду на досить поширену традицію давати чен-

цям імена на ту саму літеру, з якої починалося їхнє хресне ім'я, можна припустити, що майбутній митрополит був охрещений, скажімо, як Павло. Про його дитячі та юнацькі роки майже нічого невідомо. Окремі джерела містять його нотатки. Вони засвідчують, зокрема, атмосферу глибокої релігійності в сім'ї майбутнього митрополита, містять указівки на певних осіб із батьківського оточення, в тому числі русинів-українців. Так, Петро Могила згадує про юнака Стефана, русина з Кам'янця-Подільського, який служив кравцем у батьків господарича, потім постригся в ченці під іменем Афанасій. 5 жовтня 1605 р. господарич побував у Сучавському монастирі і зустрівся там зі Стефаном-Афанасієм. Саме в Сучаві лежали мощі св. мученика Іоанна Нового, який вважався покровителем роду Могил. Невипадково глибоке враження на господарича справили паломництва до мощів святого до Сучавського монастиря. Він переповів також і розповідь свого дядька, господаря Єремії Могили, про поляка-католика, сотника Уяздовського. Цей сотник ганив мощі св. Іоанна Нового, через що тяжко захворів і став одержимим. Тільки звернення до другого дядька господарича, митрополита Георгія, «иже бе муж благочестив и святий», повернуло сотникові здоров'я. Про це св. Петро Могила згодом написав у своїх нотатках: «написано ж се есть и в книгах митрополии Сучавской. Но убо и аз от родителей моих, самовидцев бивших, се повідающих, слышах, и сам же онаго Уяздовского, аще и вельми мал тогда бых, памятствую». Судячи з того, що Петро Могила робив наголос на освіті, книгодрукуванні й підтримці Православної Церкви, можна припустити, що саме в такому дусі його навчали й у сімейному колі в дитячі роки.

Осиротівши вже в 11 років (ймовірно, він став уже круглим сиротою), господарич не міг залишатися в Молдавії, де гору взяли прихильники протурецького спрямування. Мабуть, тому рідня з Речі Посполитої організувала його виїзд в еміграцію наприкінці 1607—1608 рр. На жаль, досі немає конкретних відомостей про міс-

ця проживання та навчання святого. Більшість авторів, виходячи з посередніх вказівок джерел, робить достатньо обґрунтоване припущення, що господарич проживав насамперед у Львові, а навчання продовжував у Львівській братській школі. Львівський дослідник Василь Кметь слушно вказав на таку важливу причину ймовірного перебування господарича у Львові, як міцні зв'язки з цим містом його батька Симеона та дядька Єремії, котрі були одними з найбільших благодійників Православної Церкви. Донька Єремії — Анна — підтримувала діяльність Львівського Старопігійського православного братства у 30-х рр. XVII ст. Науковець припускає, що й «початкову освіту Петро Могила міг здобути у Львівській братській школі», а пізніше брав участь у шляхетських сеймиках, що відбувалися в Судовій Вишні, присутність на яких господарича занотована в актах уряду. Частина дослідників дотримується близької думки, вважаючи, що господарич міг здобувати освіту при дворі Жолкевських. Припущення про навчання св. Петра Могили у Львові чи в Жовкві, врешті, у Замості — на кордоні етнічних українських земель, є логічним. Галичина знаходилася близько до батьківщини Петра Могили — Молдавії, у Західній Україні ще домінувала православна віра, а в Молдавії вона мала статус державної; тут були родові гнізда споріднених з Могилами українських та польських князів.

У зв'язку з цим варто згадати про опікуна господарича, яким став магнат Станіслав Жолкевський (його родове гніздо знаходилося в Жовкві під Львовом). Але на думку деяких дослідників (І. Гаюк), у Жовкві господарич з'явився вже по закінченні навчання, не раніше 1617 р. Жолкевський обіймав важливі державні посади в Речі Посполитій, зокрема був київським воєводою (1608—1618), а потім гетьманом польним коронним (1588—1618) і гетьманом великим коронним і водночас великим канцлером коронним у 1618—1620 рр. Уже сам перелік посад, що їх обіймав Жолкевський, може також опосередковано свідчити на користь перебування Могили у Львові та

Жовкві, а також у Києві, Барі, Грубешові, Калуші, Кам'янці-Подільському, Рогатині та Яворові. Є відомості про те, що господарич у 1618 р. разом зі своїм молодшим братом Мойсеєм побував у Молдавії та Волощині, скориставшись тим, що його брат Гавриїл став правителем Волощини (з липня 1618 по червень 1620 р., причому він був господарем і в серпні 1616 р.).

Останнім часом з'явилися дані, які опосередковано підтверджують це припущення, стало відомим навіть ім'я одного з учителів Петра Могили. Уже будучи київським митрополитом, він з теплотою згадував про свого вчителя, ієромонаха Христофора Волковицького, на спомин душі якого він подарував 21.04.1635 р. із власноручним дарчим записом «Служебник» (К., 1629) Грушевському Щеплотському монастиреві, де був похований згаданий ієромонах. Коло знайомств молодого господарича вже тоді було достатньо широким. До нього входили представники молдавських, українських, білоруських, польських та литовських шляхетських і магнатських родин, зокрема Даниловичі.

Після закінчення Львівської братської школи, можливо з короткочасним перебуванням у Київській братській школі, господарич міг продовжити навчання у славетній Замойській академії, що знаходилася в родовому гнізді князів Замойських — Замості, місті на польсько-українському етнічному прикордонні. Гіпотеза про навчання Петра Могили в закордонних університетах чи академіях при всій її вагомості й нині залишається гіпотезою, а твердження низки авторів про навчання господарича у паризькій Сорбонні чи в якомусь із голландських університетів поки що не знайшли документального підтвердження. В усякому разі, господарич, досягнувши повноліття, мав за своїми плечима прекрасну освіту, добре знання не тільки рідної молдавської мови, але й української (русинської), церковнослов'янської, польської, латинської, грецької, можливо, і французької. Поза сумнівом, він наполегливо займався

самоосвітою все своє життя, колекціонував книги, і це дало блискучі результати. Насамперед слід сказати про глибину історичної освіти господарича, який прекрасно був обізнаний з українською, польською й молдавською історіографією та публіцистикою, особливо XVI—XVII ст. У своїх творах він посилався на цілий шерег історичних праць, насамперед польських (польсько- та латиномовних), на друковані хроніки В. Кадлубка, Б. Ваповського, М. Кромера, «Історію Польщі» Я. Длугоша, «Трактат про дві Сарматії» М. Меховського, «Хроніку польську, литовську, жмудську та всієї Руси» М. Стрийковського, трактати єзуїта Б. Гербста, якісь українські та російські літописи («кронику руську», «кронику московську»). Святому були відомі книги гуманістів доби Відродження — Н. Макіавеллі, Т. Кампанелли, Ж. Бодена й, що особливо важливо, ранньобуржуазних теоретиків держави і права реформаційного спрямування — Юста Ліпсія та його учня Гуго Гроція. Як слушно зазначала українська дослідниця, філософ Віра Нічик, серед ідей, що розвивалися в цих книгах, святий сприйняв ідеї природного права, спільного блага, тенденцію до зближення права й моралі, яка була співзвучна українським традиціям звичаєвого права, а також ідею сильної державної влади, освіченого й вольового володаря.

Хоча господарич формально перебував під опікою Жолкевського аж до загибелі останнього у 1620 р., він не проводив цей час, пасивно споглядаючи дійсність. Без сумніву, в польських панівних колах Петра Могилу розглядали як імовірного потенційного кандидата нового покоління на молдавський чи волоський престол, отже, перед ним були відчинені всі двері. Не випадково в нього налагодилися дружні стосунки з князями Замойськими, про що можуть свідчити й виявлені нами документи. Піднесення цього роду пов'язане з іменем славнозвісного Яна Замойського, підканцлера коронного у 1576—1578 рр., канцлера коронного у 1578—1605 рр., великого гетьмана коронного у 1581—1605 рр. Саме Ян Замойський коман-

дував військами під час австро-турецької війни 1593—1606 рр., саме він керував походом у Молдавію проти турків і мав якнайтісніші контакти з господарями з династії Могил. Господарич ще у світський період свого життя зробив певні послуги синові Яна Замойського — Томашу (помер у 1638 р.), який був київським воєводою у 1619—1628 рр., краківським старостою у 1628—1638 рр., підканцлером коронним у 1628—1635 рр., канцлером коронним у 1635—1638 рр. Отже, не тільки освіта та Церква, але й майнові справи (Могила вже мав під Жовквою деякі маєтності) займали вільний час господарича. Те, що його опікуном була друга після короля Речі Посполитої Сигізмунда III Вази особа, багато про що свідчило. Одне тільки перебування у почті свого опікуна, який проводив активну військову, адміністративну й політичну діяльність, переважно в Україні, де раз у раз стикався з козаками, дало майбутньому митрополитові величезний досвід, що не пропав даремно. Очевидно, у 1619—1622 рр. господарич брав участь у роботі місцевих сеймиків, навіть сейму Речі Посполитої, що сприяло накопиченню ним цінного досвіду в галузі державного та політичного життя.

Саме в цей час Османська імперія розпочинає останні потужні походи, маючи на меті встановлення своєї гегемонії в Європі (1620—1621, потім у 1677—1678 і 1683 рр.). Власне, війни 1620—1621 рр. були продовженням війни 1593—1606 рр. Цього разу султан Осман II намірився завдати потужного удару Речі Посполитій, остаточно утвердитися в Молдавії, захопити Поділля й розвивати експансію далі на північ, у напрямку Львова, Кракова та Києва. Ситуацію в Європі ускладнювало те, що якраз у 1618 р. вибухнула Тридцятилітня війна, перший прообраз світових війн XX століття.

Жолкевський вирішив зупинити ворога за межами Речі Посполитої, у Молдавії. Вирішальна битва відбулася тоді на Цецорських полях на р. Прут, неподалік від тодішньої молдавської столиці — Ясс. У цьому поході Жолкевського, очевидно, супроводжував моло-

дий господарич, який уже самою своєю присутністю мав ствердити в очах місцевого населення легітимність дій польського полководця. Поза сумнівом, тут могли б стати в пригоді і глибокі лінгвістичні знання Могили, і його дипломатичні здібності. Самому господаричу похід давав неоціненну можливість побачити рідний край і рідну столицю. Слід підкреслити, що св. Петро Могила ніколи не забував про своє молдавське походження, неодноразово згадував у працях про те, що він є «воєводич земель Молдавських» (у родинному гербі, попри всі його модифікації, містилися герби Молдавії та Волощини), надавав допомогу своїй Батьківщині, навіть найближче коло своїх слуг сформував із молдаван, хоча там були й українці та білоруси, як-от Остафій Виговський — батько майбутнього гетьмана України Івана Виговського. У війську Речі Посполитої був і чигиринський сотник Михайло Хмельницький, і його син — майбутній гетьман України Богдан Хмельницький, і родич св. Петра Могили — князь Самійло Корецький.

Цецорська битва (19—21.09.1620 р.) закінчилася тяжкою поразкою польського війська і загибеллю його командувача. Лише невеликій групі вдалося врятуватися від погрому, і в її складі був св. Петро Могила.

Наступний, 1621, рік став роком реваншу Речі Посполитої за цецорську поразку. Цей реванш значно вможливила підтримка Польсько-Литовської держави силами Війська Запорозького. Натхненний успіхом, султан Осман II сам повів свою армію на Україну, аби захопити Кам'янець-Подільський та Львів, але під Хотином його зустріли війська Речі Посполитої, що ними командував досвідчений полководець Карл Ходкевич. Це були польські, литовські, білоруські, німецькі, угорські та молдавські загони, яких, однак, бракувало, щоб зупинити ворожу армаду. Але своє плече підставили запорозькі козаки (понад 40 тис.) на чолі зі славетним гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним. Хотинська війна тривала понад місяць,

і врешті її виграла Річ Посполита. 3 жовтня 1621 р. турки мусили зважитися на невигідний їм мир і відмовитися на досить тривалий період від ведення війни в цьому напрямку.

Джерела однозначно засвідчують участь господарича в цій кампанії, а можливо, і в інших походах проти турків, де він добре себе зарекомендував. Він, без сумніву, добровільно пішов на війну, від результату якої багато в чому залежала доля його батьківщини — Молдавії й другої батьківщини — Речі Посполитої, особливо православної України. Будучи при боці Ходкевича, господарич налагодив приязні стосунки з королевичем Владиславом, майбутнім королем Речі Посполитої (у 1632—1648 рр.). Там він познайомився і з гетьманом Петром Конашевичем-Сагайдачним і його полковниками, побачив у дії хоробрих козаків, борців за віру православну.

Приблизно в цей час у свідомості господарича відбулися глибокі зміни, які визначили його подальші кроки. Перш за все він залишив Белзьке воєводство, де знаходились його власні маєтності (Великі Очі, Змієвисько й Могилова Слобода) і перебрався до Києва, придбав під Києвом низку маєтностей, насамперед Рубежівку, де й жив, села Мухоїди та Опачичі (нині це село поблизу гирла Прип'яті, на південь від Чорнобиля), підтримував контакти з київським воєводою Томашем Замойським та відомим діячем православного табору Адамом Киселем. У цей же період він зблизився і з українським православним духовенством, передусім з київським митрополитом св. Йовом Борецьким, очевидно, був присутнім на похороні гетьмана Сагайдачного, який помер 20 (10) квітня 1622 р. Господарич зробив запис про смерть Сагайдачного в розповіді про чудесне зцілення лікаря — грека Олександра Музелі, активного діяча Луцького братства. Святий не поривав з Річчю Посполитою та її панівною елітою, але поволі став віддалятися від неї й водночас зближуватися з упослідженим православним українським народом, доля якого мала тоді чимало спільного з долею його рідного народу.

Варто наголосити також на значенні впливу на свідомість майбутнього митрополита українських православних письменників-полемістів, передусім полоцького архієпископа Мелетія Смотрицького, віленського архімандрита Леонтія Карповича, архімандритів Києво-Печерської лаври у 1599—1624 рр. Єлисея Плетенецького і його спадкоємця та родича, лаврського архімандрита у 1624—1627 рр. Захарії Копистенського, а особливо — св. Йова Борецького. Уже сам факт добрих стосунків молодого господарича з «козацьким митрополитом» був достатньо крамольним щодо короля й уряду Речі Посполитої. Не слід забувати, що висвячення єрусалимським патріархом Феофаном та ще двома митрополитами нової православної ієрархії було організоване Військом Запорозьким на чолі з гетьманом Сагайдачним та православними братствами всупереч усім перешкодам, що їх чинила католицька верхівка Речі Посполитої. Король Сигізмунд III навіть вимагав прибуття на суд київського митрополита св. Йова Борецького та єпископа Мелетія Смотрицького за те, що вони, на його переконання, незаконно висвятилися, на голови церковних діячів посипалися необґрунтовані звинувачення в державній зраді та шпигунстві на користь Туреччини. Тому дії св. Петра Могили, який у цей момент став на бік дискримінованої Православної Церкви, на бік гнобленого українського народу, не можна пояснити якимись кар'єристськими міркуваннями, політичною кон'юнктурою, особистими амбіціями. Ставши уніатом, тим паче римо-католиком, він міг би розраховувати на значно швидше сходження вгору, на куди безхмарніше життя. Але св. Петро Могила вчинив інакше. Це був свідомий і жертовний крок патріота Молдавії та України, вірного сина Православної Церкви. Як слушно зауважив український дослідник життя й діяльності св. Петра Могили Аркадій Жуковський, «поглиблення зв'язків з митрополитом Борецьким вплинуло на вироблення релігійного світогляду Могили, який почав брати активну участь в церковних справах. Ця участь

ґрунтовно змінила життєвий шлях молдавського воєводича, який покинув світське життя, приймаючи чернечу рясу».

Майже всі дослідники біографії святого зупинялися на чинниках, що зумовили нову парадигму його життя, але визначали їх по-різному. На жаль, немає особистих свідчень святого щодо цього найважливішого кроку в його житті. В зарубіжній історіографії, особливо в радянській, наскрізь просякнутій атеїстичним духом, зазвичай шукали якоїсь матеріальної вигоди в діях господарича. У кращому разі чимало науковців (наприклад, А. Брюнінг) вбачали в діях св. Петра Могили політичний інтерес: мовляв, безпосереднім поштовхом до прийняття ним чернечого постригу був крах його сподівань на посідання молдавського престолу після Хотинської війни 1621 р. На наш погляд, така аргументація не є коректною. Варто згадати хоча б про посідання молдавського престолу Мойсеєм Могилою (братом святого) у дещо пізніший час. Отже, справа не в краху політичних амбіцій.

В усі часи дійсно віруючі православні християни приймали чернецтво або священицький сан насамперед задля служіння Господу, для піднесення й возвеличення Православної Церкви, а те, що господарич був глибоко віруючим християнином, він довів своїм життям. Навіть ті з сучасників, котрі вимогливо й підозріло ставилися до його діяльності, як от вищезгаданий Юхим Єрлич, який з незрозумілою ворожістю ставився до молдаван («волохів») узагалі, мусив визнати: «Він жив благочестиво, гарно, тверезо, практикував добрі справи і піклувався про цілість Церкви Божої». Звичайно, не може не впасти у вічі той факт, що господарич став ченцем у досить молодому віці (до 30 років), але це не так суттєво. Досить згадати, наприклад, про святих Феодосія Печерського чи Димитрія Ростовського (Туптала), котрі прийняли постриг у набагато молодшому віці, ніж св. Петро Могила (св. Димитрій Ростовський став ченцем

у 17 років!). Тут слід замислитися тільки над тим, що безпосередньо прискорило реалізацію намірів господарича.

На наш погляд, варто знову звернутися до подій війн проти Османської імперії у 1620—1621 рр. Саме тоді господарич утратив двох своїх опікунів (С. Жолкевського та К. Ходкевича), став свідком масової загибелі десятків тисяч людей від ворожих шабель, куль чи ядер, від пошесті, голоду та холоду, поневолення ординцями мирних жителів, у т. ч. й одноплеменників — молдаван. До того ж, 1622 року помер від тяжкого поранення Сагайдачний і майже одночасно сконав у турецькому полоні знаменитий родич Могил — князь Самійло Корецький. Уже цього достатньо, щоб переглянути чи скоригувати світогляд будь-якої людини, особливо віруючої та вразливої. Можна припустити, що і сам господарич був поранений чи тяжко хворів під Хотином. Особливо цінними є дані про те, що він, будучи тяжко хворим, чудесно зцілився у 1624 р. від мощів старця Гарасима, які знаходилися у Крехівському монастирі під Львовом, а зцілившись, зрікся (!) молдавського та волоського престолів на користь молодших братів.

Коли людина перебуває між життям і смертю, то в її свідомості не може особливо гостро не постати споконвічне питання: «Що буде зі мною по моїй смерті?» В такій ситуації навіть невіри та маловіри часто звертаються до Бога, дають Йому певні обітниці. Досить для прикладу згадати про знаменитого Ігнатія Лойолу. Хоробрий офіцер, який не був надто релігійним, Лойола цілком змінився після тяжкого поранення й тривалої боротьби за життя, став ченцем і засновником ордену єзуїтів. Такий злам, безперечно, відбувся й у свідомості господарича, який змінив після Хотинської війни своє життєве кредо.

Вибір Петром Могилою нового життєвого шляху збігся в часі з новим етапом (1620—1632) боротьби між католиками та православними, який розпочався з відродження вищої православної

ієрархії України та Білорусі в 1620 р. і завершився її легалізацією в Речі Посполитій. Перший період відповідного етапу проходив надзвичайно гостро і потягнув за собою кровопролиття у Вітебську у 1623 р. За таких умов обидві сторони стали шукати компроміс, навіть прагнули скликати спільний Собор задля того, щоб «Русь не нищила Русі», але кожна сторона по-своєму бачила шляхи виходу з кризи. Господарич спочатку виступав лише як один з активних світських православних вірних, зокрема, він узяв участь у реставрації православних храмів. Опосередковано про це може свідчити його запис від 14.10.1625 р., в якому зафіксована кількість внесків на відбудову Десятинної церкви в Києві.

31 (21) березня 1627 р. помер архімандрит Києво-Печерської лаври Захарія Копистенський. Найважливіший монастир у православному слов'янському світі лишився без свого пастиря. Ченці на місце покійного обрали спочатку о. Феофана Боярського, але король не затвердив цього вибору. Очевидно, Сигізмунд III намірився передати ігуменство претенденту з уніатського табору — о. Герману Тишкевичу, який був до того ж родичем київського воєводи, католика Тишкевича. Однак православні ченці категорично відмовилися прийняти уніата, бо це означало б і втрату православними своєї головної святині. Тож залишилися два кандидати: Василь Копистенський, ігумен Дятловицького монастиря, який був родичем покійного архімандрита, і св. Петро Могила. Як не дивно, кандидатуру останнього не сприймала тоді частина печерської братії, що закидала йому молодість, певною мірою і молдавське походження, а головне — приятелювання з архієпископом Мелетієм Смотрицьким, проуніатські тенденції якого дедалі ставали виразнішими. Однак суттєвих звинувачень на адресу цього кандидата не пролунало, а його високе походження та зв'язки давали небезпідставні надії на поліпшення становища монастиря і всієї Київської митрополії в цілому. Варто підкреслити, що важливу роль у підтримці канди-

датури св. Петра Могили відіграв київський митрополит св. Йов Борецький.

26 (16) вересня 1627 р. з ініціативи капітули Києво-Печерської лаври був скликаний провінційний сеймик у Житомирі, на якому все духовенство разом зі шляхтою новим архімандритом одностайно обрало св. Петра Могилу як «чоловіка высоце знаменитого» й адресувало королю прохання про затвердження на цій посаді господарича. Новообраний архімандрит мусив поспішати, бо Тишкевичі не змирилися з поразкою. Вже надвечір дня елекції св. Петра Могили по келіях лаври були розкидані погрозливі листи Германа Тишкевича. За кілька днів, 3.10.1627 р., київський воєвода наблизився до монастиря з кількомастами чоловік піхоти та кінноти, в'їхав кінно до одного з приміщень і став вимагати від ченців, щоб ті відмовилися від свого вибору і підтримали королівського кандидата, тобто Германа Тишкевича. Але ченці були незламними, і Тишкевичам довелося відступити, хоча київський воєвода і надалі їм погрожував. Клопотання св. Петра Могили не лишилося, однак, без наслідків, і король 29 листопада 1627 р., переконавшись у стійкості православних, мусив затвердити акт його обрання новим архімандритом Києво-Печерської лаври. Висвячення св. Петра Могили архімандритом відбулося у грудні 1627 р. Варто знову звернути увагу на хронологію подій. Собор, на якому господарич ще світська людина, відбувся 18 (8) вересня 1627 р., а обрання Петра Могили на сеймику — 26 (16) вересня 1627 р. Таким чином, у тижневому проміжку між цими двома подіями господарич і постригся у ченці. Ставши ченцем і, мабуть, тоді ж — священиком, він вів аскетичний спосіб життя, суворо постився, навіть носив вериги, багато молився і вдень і вночі, не рідше двох разів на тиждень служив Літургію.

АРХІМАНДРИТ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ

Про лаврський домитрополичий період діяльності св. Петра Могили відомо небагато. Але немає жодних сумнівів у тому, що він, очоливши найпрестижніший у слов'янському світі православний монастир, розпочав надзвичайно енергійну роботу як з його відродження, так і з реформування Православної Церкви, тим паче, що до цих планів цілком прихильно поставився тодішній митрополит св. Йов Борецький. Слід зазначити, що нерідко між Софією (резиденцією київських митрополитів) та лаврою траплялися розбіжності. До честі обох (і митрополита, і архімандрита) вони покінчили з цією нездоровою тенденцією і спільно взялися до невтомної праці на благо Православної Церкви. Пізніше, уже на церковній посаді, св. Петро Могила започаткує важливу традицію: київський митрополит буде одночасно й архімандритом лаври. Старіючий митрополит, поза сумнівом, убачав саме у св. Петрі Могилі свого майбутнього спадкоємця і покладав небезпідставні надії на його провідну роль у реформуванні Церкви. Однак цю титанічну роботу не могла здійснити одна людина без надійних помічників. Усвідомлюючи це, молодий архімандрит став гуртувати довкола себе енергійних та висококультурних сподвижників. Д. Степовик мав цілковиту рацію, коли зазначав, що якби Петро Могила «був властолюбцем і диктатором, в чому його інколи звинувачують, він би обрав для себе типовий

диктаторський стиль: групувати навколо себе сірих, невиразних, безталанних виконавців своєї волі, щоб ніхто не міг претендувати на його місце. Навпаки... стягував до себе яскраві, видатні особистості, ...з добрими організаторськими здібностями і сильною волею».

Передусім серед них — Сильвестр Косов, котрий стане спадкоємцем св. Петра Могили на митрополичому престолі, Йосиф Тризна, який стане спадкоємцем на печерській архімандрії, Афанасій Кальнофойський, Павло Домжів-Люткович, Філофей Кизаревич та ін. При доборі кадрів святий брав до уваги їхню ревність у вірі православній, високі професійні якості як науковців, педагогів тощо. Само собою зрозуміло, що всі ці люди добре прислужилися українській культурі. Тому дивно виглядають звинувачення святого в тому, що він «оточився білорусами, яким чуже було козацтво», очевидно, йдеться насамперед про Косова. Це дивно вже хоча б тому, що Косов та його співвітчизники з числа сподвижників св. Петра Могили виявили себе патріотами України, і такі закиди на його та його співвітчизників адресу є безпідставними. Взагалі українці й білоруси жили тоді в межах однієї держави, мали спільні проблеми, історичні відносини цих народів складалися краще, ніж із будь-яким іншим народом, тим паче, що українці й білоруси близькі між собою і за матеріальною, і за духовною культурою, і за менталітетом. Дивно й те, що православному білорусу Косову відмовлено в праві бути українським патріотом, але таке право уніатський історик — публіцист о. Дмитро Блажейовський — зберіг за білорусом-уніатом Йосифом-Вельямином Рутським! До того ж не самими білорусами оточив себе святий. Серед його сподвижників переважали, звичайно, українці.

Крім збирання довкола себе гурту сподвижників, лаврський архімандрит давав їм виконувати важливі завдання, і вони швидко їх реалізували. Так, він приділяв особливу увагу процвітанню Киє-

во-Печерської лаври, яка була центром православної духовності на слов'янських землях. Завдяки їй Київ здобув славу другого Єрусалима, яку св. Петро Могила прагнув зміцнити. Тут варто сказати про концепцію, яку розвивав святий і його сподвижники. Цей феномен відображений і в понятті «духовний Ізраїль», яке, зокрема, вжито в «Євангелії учительному», виданому святим. Воно містило прагнення до відродження української державності й гуртувало навколо себе ідейних однодумців. Теорія «Київ — Другий Єрусалим» бере свій початок щонайменше з 1620 р. (цікаво, що тоді в ескорті єрусалимського патріарха Феофана до Києва прибули також два грецьких царевичі — нащадки останнього імператора Візантійської імперії Константина XI Палеолога), її пропагували вже св. Йов Борецький та Ісайя Копинський, а потім св. Петро Могила та його сподвижники й послідовники, її реалізуватиме Богдан Хмельницький, якого на повстання проти Речі Посполитої благословили всі православні патріархи, а Вселенський (константинопольський) патріарх навіть передав йому меч, освячений на Гробі Господньому. Тому гетьман підкреслював свою роль у боротьбі за православну віру, називав себе самодержцем, великим князем київським, його вже поминали в православних храмах під час Літургії як православного монарха. Цю теорію пізніше прагнули втілити у життя такі гетьмани, як Іван Мазепа та Пилип Орлик. Сам святий неодноразово писав про лавру, підкреслював її значення, про що свідчать хоча б написані ним канони та інші церковні піснеспіви, його нотатки, де наведено низку дивовижних зцілень та чудес завдяки мощам лаврських подвижників, причому зцілення стосувалися також католиків і, очевидно, протестантів, що переконувало їх у перевагах православної віри.

Добираючи до свого оточення гідних осіб, святий не менш рішуче заходився очищати лави чернецтва від тих, хто прийняв постриг не за покликом душі, не з прагнення щирого служіння Богу, а з інших міркувань, переважно меркантильних. Від цього баласту у лаврі

він звільнився досить швидко. За словами уніатського київського митрополита Йосифа Рутського, вже у 1629 р. новий архімандрит із 80 лаврських ченців залишив при собі тільки 18! Решта не знесла його вимог, а він — їхньої непорядності. Прагнучи поставити освіту православного духовенства на належний рівень, св. Петро Могила одним з перших серед українських православних діячів не тільки звернувся до здобутків європейської зарубіжної культури, але й пересадив їх на український ґрунт, запроваджуючи школи латинського й польського типу. Готуючи ґрунт для відкриття своєї школи в лаврі, він послав декого з монахів навчатися за кордон, а всі витрати покрив своїм власним коштом! Взагалі під керівництвом святого ченці й біле духовенство активно працювали в галузі розвитку українського шкільництва, науки, книгодрукування, малярства, архітектури, хорового мистецтва та інших напрямків культури.

Свого часу Михайло Грушевський слушно відзначив, що св. Петро Могила мав на меті здійснення трьох великих книжкових проектів: видання Требника, Києво-Печерського патерика і перевидання Острозької Біблії. Ці грандіозні плани могли бути виконані лише протягом тривалого часу і за допомоги групи сподвижників. Саме вони під керівництвом св. Петра Могили і ще за його життя гідно виконали значну частину задуманого. В той період, коли святий був ще тільки архімандритом лаври, він природно розпочав реалізацію наміченого плану із прославлення цієї обителі, діючи на противагу католикам та протестантам, які стверджували, що в лаврі припинилися чудеса. Св. Петро Могила мусив оперативно реагувати на звинувачення на кшталт таких і робив відповідні записи. Але головний тягар праці він поклав на плечі свого сподвижника — Сильвестра Косова, якого запросив зі Львова у 1631 р. Трохи пізніше (у 1635 р.) Косов видав у лаврі польською мовою фундаментальну версію Києво-Печерського патерика — «Paterikon». Є тут і оригінальні додатки, спрямовані проти протестантів, що відкидали шанування святих

мощей та ікон. Історія обителі та діяльність її святих подвижників постала на тлі історії Русі-України, з розгорнутими сюжетами про хрещення Русі. Пізніше наступник св. Петра Могили, печерський архімандрит Йосиф Тризна зробив український переклад твору, при ньому ж, десь із 1650 р., почали готувати гравюри до друкованої версії патерика. По смерті митрополита його сподвижник Інокентій Гізель (уже на посаді печерського архімандрита) видав у лаврі кирилицею доповнену й змінену редакцію «Патерика» (К., 1661). Додамо, що Косов виступав і як полеміст, видавши в лаврі 1635 р. польськомовний твір «Exegesis» на захист київських та вінницьких шкіл. Він аргументовано заперечив хибні твердження, що в цих школах нібито викладали єретичні вчення.

Одночасно з Косовим діяв Афанасій Кальнофойський, український шляхтич за походженням. Як продовження «Патерикону» він видав у 1638 р. у тій же лаврській друкарні твір «Тератургіма або чуда». У ньому Кальнофойський активно використав нотатки св. Петра Могили, давні українські літописи, насамперед «Повість временних літ» св. Нестора Печерського, та польські хроніки. Тут уміщені опис Києва та його околиць, передусім Києво-Печерської лаври, тексти (оригінальні або відредаговані автором) надмогильних написів та епітафій видатним українським державним та культурним діячам, похованим у лаврі (Кальнофойський, таким чином, став батьком української епіграфіки!), опис 47 чудес, які сталися в лаврі, докладні генеалогічні відомості про князів Острозьких, Вишневецьких, Корецьких та ін. Унікальними є малюнки Києва та лаври, її друкарні, плани лаврських печер, у творі чи не вперше в українській літературі згадано про відкриття Колумбом Америки. «Тератургіма», згідно із задумом св. Петра Могили, стала першим друкованим історико-краєзнавчим твором, свого роду путівником по лаврі для численних паломників. У ній, як і у творі Косова «Па-

терикон», підкреслювалася безперервність зв'язку історії України, починаючи від доби Київської Русі.

Характерно, що програма діяльності св. Петра Могили у цьому напрямі не була обмежена тільки Києво-Печерською лаврою. На його думку, в ідеалі кожна православна обитель повинна була мати свою розгорнуту історію, не випадково святий і сам збирав історичні дані про чудесні явища в православних храмах та монастирях і закликав до цього своїх підлеглих, які відгукнулися на його прохання. Так, 1638 р. Кальнофойський видав у друкарні Києво-Печерської лаври книгу «Парергон чуд святих образу Пречистої Богородиці в монастирі Куп'ятицькім». Тут йшлося не тільки про чудеса, але й були подані історичні відомості про обитель. Отже, задум св. Петра Могили почав реалізовуватися, однак через несприятливі умови робота в цьому напрямі у більш-менш широкому масштабі розгорнулася тільки з початку XIX ст., але й нині є далекою від завершення. У цьому немає провини святого. Навпаки, це підкреслює велич його намірів, які лише в наш час почали активно втілюватися в життя, про що свідчить потік присвяченої православним храмам та монастирям історико-краєзнавчої літератури, що зростає.

Розвиваючи свій величний план, св. Петро Могила задумав видати фундаментальне зібрання житій святих. Спочатку за цю справу взявся києво-печерський архімандрит Інокентій Гізель, який навіть випросив у московського митрополита Макарія «Великі Четьї-Мінеї», потім — його спадкоємець Варлаам Ясинський (обидва були й ректорами Києво-Могилянської академії). Врешті, Ясинський у 1684 р. доручив цю справу молодому і високоосвіченому ігумену Крупицького монастиря під Батурином і приятелю гетьмана Івана Мазепи св. Димитрію Ростовському (Тупталу), який і сам згадував про цей план св. Петра Могили. Отже, св. Димитрій присвятив цій справі все своє життя і видав, починаючи з 1689 р., багатотомні

«Четьї-Мінеї», причому здійснив і друге, доповнене й перероблене, їх видання.

Ясна річ, що докорінне реформування, особливо в галузі церковної освіти, неможливо було здійснити без відповідної бібліотеки та видавничої бази. Св. Петро Могила й раніше мав солідну бібліотеку і регулярно її поповнював. Так, відомо, що до його обрання печерським архімандритом він придбав у 1627 р. у Львівського Ставропігійного братства «Апостол... друку старого Івана Москвитина», тобто Івана Федоровича (Федорова). Прекрасно розуміючи значення книгодрукування, святий підтримував друкарню Києво-Печерської лаври, яка під його керівництвом перетворилася на потужний науково-культурний осередок, видала за 5 років близько 15 книг і брошур, тому спроби зменшити внесок святого в цю справу виглядають аж надто упередженими. В ті часи надзвичайно гострою стала проблема виправлення богослужбових книг. З огляду на специфіку творення рукописної книги, вона нерідко містила якісь помилки, наслідки неправильного прочитання тексту, а що найгірше — суб'єктивні інтерпретації. До того ж, Україну та Білорусь заполонили тоді католицькі та протестантські видання, окремі положення з останніх перекочовували до православних книг. За послаблення контролю з боку вищої православної ієрархії виникла загроза викривлення церковного вчення. Ставши києво-печерським архімандритом, св. Петро Могила ревно заходився вирішувати проблему виправлення книг, що й не полишав до самої смерті. При цьому він велику увагу приділяв друкуванню книг, яке допомагало в цій справі. Саме в контексті гострої потреби виправлення богослужбових книг слід розглядати той факт, що архімандрит узяв лаврську друкарню під свій контроль і навіть запровадив особисту цензуру, не цураючись коректорської роботи. Так, із надрукованої до його обрання «Книги поучений авви Дорофея» він розпорядився усунути повчання Ніла Синаїта, який засуджував зловживання в середовищі ченців.

Ці повчання звучали недоречно в атмосфері гонінь на Православну Церкву.

Молодий архімандрит виступає й у ролі автора, здійснивши тоді переклад настанов Агапіта імператорові Юстиніану. У цій популярній компіляції з античних авторів було закцентовано на тому, що монарх тільки тоді може бути безпечним, коли править згідно з волею народу. Хоча трактат Агапіта привернув увагу перекладача не політичними поглядами автора, а переважно як збірник етичних настанов, твір був співзвучний уявленням шляхти Речі Посполитої про монархію як виразницю інтересів «шляхетської нації». Текст пам'ятки було перекладено за якимось західним виданням грецького оригіналу, але враховано також і два церковнослов'янських переклади, а в коментарях на берегах — і латинські. Надрукував книжку Стефан Беринда, брат Памви Беринди. Продовжуючи працю у цьому напрямі, святий, очевидно, ще в цей період своєї діяльності написав твір «Книга души, нарицаемая злото», присвячений морально-етичним проблемам.

Надзвичайно велике значення мали інші оригінальні твори св. Петра Могили. Це «Літургіаріон, си есть Служебник» (К., 1629) та «Крест Христа Спасителя й кождого человіка» (К., 1631). Перша книга була конче потрібна масі священиків для проведення головного богослужіння — Божественної літургії, бо ця праця містила фактично сценарій служби, тобто всі слова та відправи, які мав говорити й робити священик. Звичайно, й перед тим існували служебники, але нерідко в рукописній формі, через що вони містили чимало помилок. Св. Петро Могила уклав нову редакцію служебника, використавши не тільки попередні, слов'янські, але й грецькі варіанти, подав стисле догматичне й обрядове пояснення Літургії. Цей твір був схвалений Київським православним Собором 1629 р. і офіційно замінив собою всі наявні приватні редакції. У 1639 р. книгу доповнили і перевидали. «Літургіаріон» св. Петра Могили надовго став ос-

новою для проведення відповідного богослужіння і тільки у XIX ст. був замінений новішими книжками, слугувавши для них важливим посібником. «Крест...» мав чітке антипротестантське спрямування, адже більшість протестантських номінацій і нині не вшановує хрест. У вищезгаданому творі був чітко викладений православний погляд на природу шанування хреста, а думки св. Петра Могили з цього приводу, що увійшли до його пізнішого «Катехізису», не втратили своєї актуальності й нині. Варто додати, що святий чітко обстоював «троєперстя», тобто осінення себе знаком хреста трьома пальцями правої руки (великим, указівним та середнім). Пізніше під впливом Петра Могили московський патріарх Никон замінить поширене в Московській державі «двоєперстя» (вказівним та середнім пальцями) на «троєперстя».

Уже в «Літургіаріоні» та інших творах можна простежити достатньо чітку мовну концепцію св. Петра Могили. Він дуже поважав латину (міжнародну тоді мову), польську (державну в той час), церковнослов'янську та грецьку. Він слушно підкреслював: «русинам добре було б навчитися грецької та церковнослов'янської для релігійних церемоній, але в політиці... цього їм не вистачить: вони повинні здобути знання польської та латинської мов. Взагалі, у Короні Польській латиною послугуються вважай як рідною мовою, чи то в сенаті, чи то в посольській ізбі [нижня палата сейму. — *Ю. М.*], в юридичній сфері... надто, коли треба обороняти слушність положень віри і відповідати комусь, хто задає вам питання не церковнослов'янською чи грецькою, але латиною або польською мовою з домішкою латини, то й треба відповідати йому цією ж самою мовою... Додаймо, що церковнослов'янською написано мало теологічних праць і жодного політичного твору, по-грецьки ж писаних можна здобути з трудом і великими коштами; в той же час все це, писане латиною, можна легко дістати». Як наголошувала український філософ Віра Нічик, св. Петро Могила — богослов і церковний політик, на поглядах яко-

го вже позначилися гуманістичні віяння, був переконаний, що до Бога треба звертатися лише рідною мовою. Він добре пам'ятав сказане ще в Біблії апостолом Павлом: «Бо коли я молюся чужою мовою, то молиться дух мій, а мій розум без плоду». Міркування св. Петра Могили обґрунтовували громадянський статус національних мов, пов'язаний із формуванням націй за доби Відродження. Відповідні мови почали використовувати в богослужінні й теологічних розправах, і це також мало велике значення для консолідації націй. Саме завдяки св. Петру Могилі латина стала мовою й української теології в XVII—XVIII ст. Так само думав і Сильвестр Косов, який писав: «без латини платиш вини», тобто програєш судові процеси і сплачуєш накладені судом відшкодування. Запроваджуючи латину та греку, св. Петро Могила тим самим виводив українську православну молодь, православне духовенство на міжнародну арену, робив їх людьми, які могли опанувати скарби світової мудрості та ставали конкурентоспроможними у тяжкій боротьбі за віру в Речі Посполитій.

Святий прагнув наблизити книжну церковнослов'янську мову до живої української. Загалом довготривалий процес формування української літературної мови, заміни нею церковнослов'янської був започаткований ще за часів Київської Русі й активізувався в часи Реформації (досить згадати знамените Пересопницьке Євангеліє XVI ст.). Потім цим шляхом пішли й інші, передусім учені, братчики, які розуміли, що необхідною умовою виживання народу є збереження його віри, мови та історичної пам'яті; Мелетій Смотрицький та св. Петро Могила робили ту ж справу, над якою працювали й західні гуманісти доби Відродження, унормовуючи та розвиваючи національні мови. Мовна концепція св. Петра Могили сприяла не лише розширенню сфери вживання української мови, а й розвиткові національної самосвідомості та політичної активності українського народу. Святий любив наводити приклад з «Історії» Геродота, який,

на його погляд, мав підтверджувати думку про те, що для оволодіння мовою дитина мусить спілкуватися з іншими людьми і поступово засвоювати закріплені за речами та явищами певні імена, що склалися впродовж історії. І він цю ідею реалізовував на практиці. Варто взяти будь-яку книгу, видану св. Петром Могилою, щоб переконатися у тому, що мова цих книг дуже відрізняється від того суржику церковнослов'янської та московської мов, який і донині використовує в богослужінні Російська Православна Церква (РПЦ). Як відзначали дослідниці В. Нічик та З. Хижняк, це, зокрема, такі іменники, як *стеля, вапно, папір, скриня, користь, жарти, забобони, ласка, сповідь, покута, труна, в'язень, туга, шмат, оцет, товариш, повага, звичаї, немовлята, виховання, рахунок, початок, зв'язок, перешкода, клуня, хрущ, кіш, птаство, таємниця, лист, ярмо, податки, свідоцтво;* дієслова: *бавити, ганити, вітати, квітнути, стерегти, шанувати, прагнути, слухати, чути, оглядати, забороняти, коштувати, пам'ятати;* прикметники: *пильний, слушний, смутний, потужний, безпечний, власний, розмаїтий, вдячний, червоний, брудний, приємний* і т. д. Взагалі у творах св. Петро Могила вживав дуже багато українських слів, завдяки чому процес богослужіння українізувався й ставав зрозумілішим для простолюду. Богослужбові твори святого містять численні настанови священикам та ієреям, щоб ті зверталися до осіб, над якими здійснюють таїнства, руською (українською) мовою, наприклад: «свойственным руским язиком... рекшу ієрею: мов за мною: "Я, имя рек, беру собі тебе, имя рек, за малжонку и шлюбую тобі милость, віру и учтивость малженскую, а иж не отпущу тебе аж до смерти"». Цим шляхом пішли його учні та сподвижники (Сильвестр Косов, Феодосій Софонович та ін.), але процес перетворення мертвої церковнослов'янської мови богослужіння на живу українську був штучно перерваний сумнозвісним указом Петра I, який заборонив видавати книги церковного вжитку «иным наречием кроме великороссийского».

Крім «Літургіаріону» св. Петро Могила в період свого архімандритства видав у лаврі також «Номоканон, си есть Законоправилник» (1629) зі статтями своїми й Тарасія Земки; «Имнологию, си есть Піснословие» (1630), підготовану Памвою Беріндою й Тарасієм Земкою і піднесену ними з похвалою св. Петру Могилі; «Триодион, си есть Трипіснец великой пятьдесятницы» (1631), який містив понад 100 гравюр. Якщо перша була збіркою правових актів, що стосуються внутрішнього життя Церкви, то дві інші праці є книгами обов'язковими для богослужіння. У «Номоканоні» значну увагу приділено актуальній і в наш час проблемі боротьби з ворожінням, магією, врешті, окультизмом у широкому розумінні. Спираючись на Біблію, святий засудив антихристиянські практики чорнокнижників, астрологів, ворожок тощо. Він, зокрема, описав випадки, коли ворожки вживали в замовляннях слова й вирази з псалмів, імена мучеників і, написавши їх, давали хворим носити на шиї, а також тримали змію за пазухою, а потім, здерши з неї шкіру, прикладали до очей і зубів. Інші закликали бісів над труною, напували приворотним або іншим зіллям, ворожили на квасолі, воску, олові, зачаровували хмари й бурі. Велика кількість статей «Номоканону» спрямована проти чаклунів, ворожбитів, чорнокнижників, дії яких, підкреслював святий, ґрунтуються на забобонах, суперечать ученню Церкви й мають бути суворо покарані.

Пізніше, у 1637 р., в Києво-Печерській лаврі св. Петро Могила видав «Євангеліє учительне». Таким чином, він надав кожному православному священику та єпископу Київської митрополії вкрай потрібні богослужбові книги, які, звичайно, пройшли належну редакцію з боку церковної ієрархії. Відповідний напрям реформаторської діяльності святого розвивали його сподвижники. Ще за його життя Сильвестр Косов видав працю «Дидаскалія» (Кутеїн, 1637), у якій пояснив суть семи церковних таїнств, а у 1642 р. львівський єпископ Арсеній Желіборський написав твір «О сакраментах», що поясню-

вав нововисвяченим священикам суть Божественної літургії. Уже по смерті святого його учень, вихованець і ректор Києво-Могилянського колегіуму, ігумен Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, ієромонах Феодосій Софонович написав «Виклад о Церкві Святій» (К., 1666; 1667; 1668; Унев, 1670), у якому і масі вірних, і священикам пояснювалася суть не тільки Літургії, але й вечірньої та ранкової служб, а також відправ, церковних апаратів, облачень тощо. Такі твори робили вірних, навіть священнослужителів, не бездумними глядачами чи виконавцями незрозумілих церемоній, а активними учасниками богослужінь, які б усвідомлювали значення кожного слова чи руху священика та їх богословський сенс.

Написав св. Петро Могила також низку творів, які залишилися в рукописах. Це молебні піснеспіви та канони Пресвятій Богородиці та свв. Антонію й Феодосію Печерським, зокрема присвячені чудесному порятунку (24.05.1630 р. за ст. ст.) Києво-Печерської лаври від нападу польського війська, яке йшло проти повстанців Тараса Трясила під Переяслав. Цим святий прислужився й розвиткові української літератури. Створені на хвилі його реформ панегірики стали блискучим виявом стилю бароко, який запанував в українській поезії з початку XVII століття.

Хоча культурні інтереси святого перебували переважно в богословсько-філософській сфері, він розумів значення історії як «учительки життя» і сам створив літописні нотатки за 1597—1630 рр., що мали на меті піднести престиж Києво-Печерської лаври як центру православного життя, підкреслити святість і чудодійність мощей, що знаходилися в лаврських підземеллях. Не випадково лише в деяких звістках свого твору святий митрополит торкався світських сюжетів, наприклад «Димітріади», подій 1606 р., Хотинської війни 1621 р. У своєму творі він виступає з антиуніатських позицій, різко засуджує Берестейський Собор, календарну реформу папи Григорія VII, знаходить важливі аргументи, які засвідчували перевагу

православної віри над католицькою. Без сумніву, св. Петро Могила був талановитим публіцистом і брав активну участь у релігійній полеміці з римо-католиками та уніатами. У літописних нотатках він описав події, що відбувалися на дуже широкій території Речі Посполитої, насамперед в Україні та Білорусі, а також у Молдавії. Він використав власні враження, а також свідчення очевидців. Так, про напад ординців на Галич у 1593 р. йому розповів галицький священик Іван Потоцький, про морський похід запорожців на Туреччину у 1622—1628 рр. — «сам Ісаакій Борискович, єпископ луцький», про смерть князя Костянтина-Адама Острозького у 1618 р. — князь Г. Четвертинський. Значний інтерес викликають також фольклористичні записи Могили, його апелювання до звичаїв різних народів, передусім українського.

Розпочата св. Петром Могилою праця з відновлення національних святинь, реставрації стародавніх храмів, ікон, збирання мощей і канонізації українських святих була скерована не тільки на суто церковний вжиток. Вона сприяла також патріотичному вихованню, утвердженню національної свідомості українців і білорусів. Ці заходи підтверджували давнє походження України, давність і законність її православ'я, з часів Київської Русі. В річище цієї церковної політики логічно вкладаються його розкопки Десятинної церкви (св. Петро Могила став, таким чином, батьком української археології!), в ході яких було знайдено мощі Володимира Святого, які Петро Могила мав намір помістити у Софії Київській після її відбудови й реставрації. Відновлюючи Софійський собор, на арках головної бані святий наказав зробити ктиторський напис «нача здитися у лето 1011», у соборі влаштував вівтар на честь св. Володимира, тобто київський митрополит був переконаний, що собор засновано було ще за часів Володимира Святого. Цю точку зору на заснування Софійського собору, між іншим, остаточно підтвердили сучасні науковці.

При всій значній ролі св. Петра Могили як архімандрита не можна не відзначити й заслуг керівників друкарні, молдаванина Памви Беринди та українця Тарасія Земки, котрих сам святий дуже шанував. Складніше було з відомим видавцем і братчиком Спиридоном Соболем, але й тут удалося досягти компромісу; вже за часів перебування св. Петра Могили на митрополії Соболь домігся його згоди на цілком легальне продовження видавничої діяльності, а близько 1635 р. навіть став з благословення святого ректором Києво-Могилянського колегіуму. Ліквідацію цього конфлікту, мабудь, треба пов'язувати з відвідинами митрополитом Кутеїнського монастиря під Могилевом. Тоді ж митрополит дав добро кутеїнським ченцям відкрити друкарню при монастирі, яка вже 1636 р. видала «Виклад на Отче наш» Іоанна Золотоустого. «Псалтир» (Могилев, 1637) теж вийшов у друкарні Соболя, названого у книзі «слугою» Петра Могили, «благоволением и иждивением» митрополита. Додамо, що Соболь став видавати свої книги і в Буйничах під Могилевом, у власній друкарні (1636—1638). Оскільки він постригся у ченці Києво-Братського монастиря під іменем Сильвестр (не раніше 1640 р.), то святий запропонував йому вигідніші умови праці в лаврській друкарні.

Яскравою постаттю був і друкар Тимофій Вербицький, який із благословення св. Петра Могили виїхав з лаври й організував друкарню в Кімполунзі — Довгополе у Волощині. Саме тут він надрукував Требник (1635). Тут діяв і лаврський ієромонах Сильвестр, який написав збірник віршів, у яких прославляється Басараб за те, що він заснував «училище языка словенска» і «типографию внесл». Пізніше Вербицький продав своє обладнання Волоській державі. Потім, приблизно у 1642 р., він повернувся на батьківщину і діяв у Києві.

Важливим напрямком діяльності святого була праця з розбудови Києво-Печерської лаври, із піднесення її авторитету в усьому православному світі. Грамотою від 17 січня 1629 р. св. Петро Могила зобов'язав правити Службу Божу велично й урочисто, велику

увагу приділив також хорові та церковним проповідям. Як слушно зауважив класик української літератури Іван Нечуй-Левицький у своєму нарисі «Унія і Петро Могила, київський митрополит», «новий архімандрит, як людина розумна і вчена, завів у Лаврі нові порядки, відремонтував церкву, збудував Голосіївський монастир неподалік від Києва...; збудував у Лаврі шпиталь для старців своїм коштом». Про цей монастир, архімандритом якого св. Петро Могила залишався і ставши митрополитом, він невтомно піклувався аж до самої своєї смерті. Почався капітальний ремонт шести підземних церков Києво-Печерської лаври, де були встановлені іконостаси, зміцнені келії храмів, обладнані 73 саркофаги з мощами у Ближніх печерах і 45 — у Дальніх. Після тривалої роботи повністю відреставрували церкву Христа Спасителя (Спаса) на Берестові, що біля лаври, збудовану ще за київського князя Володимира Мономаха між 1113 і 1125 рр. Ця робота була завершена у 1640—1643 рр., причому її здійснювали спеціально запрошені святим архітектори й малярі — ченці з Афону, які 1644 р. виконали його ктиторський портрет. Ці ж майстри розписували стіни і Свято-Успенського собору в Києво-Печерській лаврі. Зусиллями святого були відреставровані такі церкви, як Трьохсвятительська та Михайлівська у Видубичах, низка храмів по всій Україні — Луцьку, Кременці, Куп'яничах та інших містах. Збідніла через режим дискримінації Православної Церкви, Києво-Печерська лавра вимагала значних фінансових дотацій, і новому архімандритові доводилося шукати джерела поповнення лаврської скарбниці. Зокрема, йому також довелося йти звичним шляхом — просити фінансової допомоги у московського царя Михаїла Романова (1628). Такий напрям зовнішньої політики, зорієнтований на підтримання добросусідських відносин із московським урядом, святий розвивав і згодом, уже на посаді київського митрополита. Але з цих стосунків аж ніяк не випливає його прагнення до переходу під омофор московського патріарха, як дехто пробує витлумачити!

Чимало сил і часу нового архімандрита забирали численні судові справи, що в них доводилося виступати і як позивачу, і як відповідачеві, нерідко продовжуючи процеси, які виникли ще за його попередників, зокрема за Єлисея Плетенецького. Цим важким справам св. Петро Могила приділяв багато уваги й пізніше, коли став митрополитом. Особливо довготривалими були процеси з магнатським родом Горностаїв, маєтності яких межували з лаврськими (Вишеньки та Гнідин) і стали яблуком розбрату принаймні з 1609 р. Варто зазначити, що на той час Горностаї були кальвіністами. Відкриті недавно документи, що вписані в знамениту Литовську метрику — архів центральних державних установ Великого князівства Литовського, зокрема в українську її частину (Руську, або ж Волинську метрику), засвідчують участь святого і як архімандрита Києво-Печерської лаври, і як київського митрополита принаймні в 20 інших судових процесах. У Книзі Київського підкоморського суду вміщена група документів, які засвідчують, що влітку 1638 р. в суді розглядали суперечливі справи суміжних земель (села Гвоздов, Бугаївка, Дмитровичі та Вишеньки). Для фахівця-історика справи такого зразка аж ніяк не є сенсаційними. Тогочасні архіви судових установ були сповнені подібних справ, які вели між собою не тільки світські, але й духовні землевласники, причому як православні, так і греко-католицькі та римо-католицькі. У специфічних умовах Речі Посполитої XVI—XVII ст. — шляхетської республіки зі слабкою центральною владою звичним явищем були так звані «наязди» — збройні напади. Не тільки шляхтичі, але і єпископи нерідко відстоювали свою правоту за допомогою своїх слуг та підданих, не покладаючись на суд, що часто виявлявся неефективним. Не був винятком і св. Петро Могила, який теж мав своїх «ренкодайних», причому насамперед вихідців із Молдавії. Цікаво, що він спирався час від часу і на запорозьких козаків, отже, не слід однозначно трактувати відносини святого із ними як ворожі чи прохолодні.

Читаючи документи судових процесів, пов'язаних зі св. Петром Могилою, не можна не підкреслити, що жодного разу ні він, ні послані ним у «наязд» слуги не були звинувачені у вбивстві! Крім того, є документи, які чітко вказують на фальсифікованість низки процесів і провокацій проти святого. Так, 30.03.1637 р. до суду звернувся із заявою мандрівний «корельський» (із Близького Сходу?) єпископ Афіноген Крижановський, який визнав, що за намовою уніатських єпископів Афанасія Крупецького (перемиський), Кирила Ставровецького (чернігівський) та вірменського архієпископа Миколая Порозовича він під вигаданим іменем вніс до чернігівського ґродського суду написану цими особами скаргу на св. Петра Могилу, що той нібито послав своїх слуг, щоб вони пограбували посланця «патріарха архидонського». Є ще одна справа такого зразка, але й тут правда швидко вийшла на поверхню. Судовий позов князя Домініка Острозького-Заславського (від 24.03.1640 р.) до волинського чашника Лаврентія Древинського (це вже православний!) стосується звинувачення ним київського митрополита, а також луцько-острозького єпископа Афанасія Пузини, Олександра Музелі й трьох шляхтичів (братів Гулевичів) у нападі на с. Боголюбське. Частину тягаря судових справ святому допомагали нести його вірні сподвижники, насамперед Філофей Кизаревич та Силуян Мужиловський (син слуцького протопопа, письменника-полеміста Андрія Мужиловського) — майбутній сподвижник Богдана Хмельницького), а також шляхтич Федір Сусло. Мабуть, у зв'язку з цими конфліктними справами святому довелося побувати в низці лаврських маєтностей, зокрема 24.01.1629 р. у с. Забілоччя (суч. Користишевського р-ну Житомирської обл.), а 4.12.1630 р. відбулася його зустріч з Олександром Музелею у с. Городок.

Невтомна й виснажлива праця Петра Могили на цих теренах принесла свої плоди. Його рішучість у поєднанні з господарсько-ад-

міністративними талантами вперше після тривалого часу дозволили припинити пограбування Києво-Печерської лаври з боку як сусідніх феодалів, так і уніатів. Вивільнені кошти молодий архімандрит пустив на реставрацію занедбаних поховань у печерах, зробив для нетлінних мощей преподобних отців нові раки із кипариса й кедра, «викупив із застав золотий і срібний посуд, саккоси, фелоні з шовку й парчі, що їх мусили дати в заставу попередні архімандрити, придбав чимало цінних книг..., залучив до роботи золотарів, малярів, різьбярів та інших митців..., відновив славу києво-печерських ремісничих і мистецьких майстерень».

СОБОРИ 1629 РОКУ

Господарські, судові й науково-освітні справи не відволікали уваги святого від надзвичайно злободенної на той час проблеми. Маємо на увазі питання унії та легалізації вищої ієрархії Православної Церкви в Речі Посполитій. Тоді серед православних ієрархів сформувалися три основні течії щодо його розв'язання: консервативна, яка відкидала будь-який діалог з УГКЦ (Ісайя Копинський, колишній слуцький протопіп Михайло Загоровський); проуніатська, що прагнула, по суті, повторити шлях Михайла Рогози, Іпатія Потія, Кирила Терлецького та інших ідеологів Берестейської унії (Мелетій Смотрицький); врешті, центристська (свв. Йов Борецький та Петро Могила; Андрій Мужиловський). Представники останньої течії не відкидали діалогу з УГКЦ і можливості проведення об'єднавчого Собору, але на таких засадах, щоб не порушити чистоту православної віри. Св. Петро Могила, ставши лаврським архімандритом, відразу ж опинився в центрі боротьби, ускладненої також особистісними стосунками лідерів. Уже в перші дні на цій посаді він узяв участь у Соборі, який відбувся в Києві (вересень 1627 р.) і в якому брали участь митрополит св. Йов Борецький, Мелетій Смотрицький та ін. На ньому йшлося про катехізис православної віри, який мав підготувати Смотрицький, про публікації шести пунктів розбіжностей між православними та католиками, щоб їх обговорити і розчисти-

ти шлях до об'єднання православних та греко-католиків України в єдину Церкву. Слід відзначити, що св. Петро Могила та Мелетій Смотрицький знали один одного ще з часів відродження православної ієрархії, тобто з 1620—1621 рр., а ближче вони познайомилися влітку 1627 р., коли спілкувалися протягом двох тижнів.

У лютому 1628 р. святий здійснив подорож до найзахіднішої української православної єпархії — Перемиської. По дорозі він заїхав до Дерманського монастиря, що знаходиться між Острогом та Рівним, і розмовляв із Смотрицьким з приводу чергового Собору, який мав відбутися у лаврській маєтності с. Городок під Рівним. Про цю зустріч лишив свідчення тільки Смотрицький, який запевнив митрополита УГКЦ Йосифа Рутського у високих моральних якостях і талантах св. Петра Могили і поспішив оголосити його своїм однодумцем, котрий нібито обіцяв допомагати йому у відновленні єдності Київської митрополії на засадах Берестейської унії і навіть скликати в Городку нараду у цій справі.

Така нарада православних єпископів і св. Петра Могили дійсно відбулася наприкінці Великого посту 1628 р., але з ініціативи св. Йова Борецького. На ній Смотрицький виголосив доповідь про відмінність між православною та католицькою вірами і було ухвалено скликати в Києві помісний Собор на свято Успіння Пресвятої Богородиці. Домовились і про те, що митрополит своїми посланнями скличе Собор, а Смотрицький опрацює його програму, хоча й інші владики мали обдумати проблему возз'єднання «без порушення віри нашої православної і привілеїв». Смотрицький виконав це доручення, навіть написав твір «Апологія». Та, на жаль, кращі наміри далеко не завжди дають такі ж результати. Автор у своїй книзі поклав провину за розкол християнської Церкви тільки на православних, несправедливо звинуватив їх у тому, що вони, мовляв, підпали під вплив єресей, і він сам, будучи архієпископом, нібито був укритий цими єресями, наче проказою. Смотрицький підкреслив також вер-

ховенство римського папи, твердив про походження Святого Духа і від Сина і т. д. Він піддав критиці твори православних полемістів, у т. ч. навіть свій власний «Тренос»! Висновок Смотрицького, особливо як на православного архієпископа, був разючим: ніякі реформи Православної Церкви не потрібні, а православні мають якнайшвидше влитися до лав католиків, прийнявши унію. Такий виразний і епатажний вияв католицьких позицій провідним на той час православним богословом викликав шок навіть у його однодумців. «Апологія» як змістом, так і формою викликала обурення у православних і, врешті, спричинила зрив намічених ініціатив. Хоча Смотрицький в ідеалі прагнув до «універсальної унії» як добровільного і рівноправного об'єднання сторін, викладений ним матеріал промовляв швидше за другим виданням Берестейської унії.

Тепер ситуація різко змінилася. Замість спокійного діалогу і прийняття виваженого рішення раптово поставала перспектива нової Берестейської унії, що не могло не стривожити не тільки вищих церковних ієрархів, але й широкі маси православних вірних. Не можна не враховувати й того, що православних, навчених гірким досвідом зради своїх владик, саме життя зробило занадто підозрілими у питаннях віри. В соборні справи дедалі активніше втручалися миряни, особливо козаки та «козацькі богослови», як-от київський козак Соленик, котрий підкреслив: «Ми цю святиню здобули кров'ю своєю і готові її запечатати кров'ю нашою і кров'ю тих, що нам її зневажили чим-небудь або від неї відступили». Тінь підозри у зраді впала навіть на свв. Йова Борецького, Петра Могилу, а також на Мужиловського — головного критика «Апології».

Пізніше, уже на посаді митрополита, св. Петро Могила мусив тікати з Києва, коли напроти кафедрального Софійського собору «поставив незвичне для Русі розп'яття», а на самому соборі поставив хреста «на кшталт костельного». Як згадував у 1649 р. про це сучасник подій, особа, близька до князя Яреми Вишневецького, «внаслі-

док намови тих же, котрим була до вподоби сваволя, і за їхньою порадою легко темні низи здійснили цю річ, запідозривши Могилу у запровадженні унії, котра для тамтешнього плебсу є одіозною..., і коли б швидко не втік з Києва цей митрополит, то чи не напився б він води того ж дня у Славуті, тобто у Дніпрі. І вже близько було до того, що ці зрадники всадили б Могилу в могилу». Відоме важливе свідчення, що пролунало з вуст сподвижника св. Петра Могили і спадкоємця на митрополичому престолі — Сильвестра Косова, який у своїй книзі «Exegesis» (1635) згадував про підозри в уніатстві щодо викладачів Києво-Могилянському колегіуму: «Це був такий час, коли ми, висповідавшись, чекали, що ось шляхта почне годувати нами дніпровських осетрів або одного стануть відправляти на той світ вогнем, а другого — мечем».

Ігнорувати такі настрої в середовищі православного духовенства було б легковажним з боку св. Петра Могили. До того ж, варто нагадати з огляду на це поняття «мир Божий», яке історики нерідко ігнорують. Кожен віруючий теж є членом Церкви Христової і має в ній право голосу, особливо коли йдеться про надзвичайно важливі церковні питання. Цю істину призабули свого часу Михайло Рогоза, Іпатій Потій і Кирило Терлецький, тож і лишилися після 1596 р., образно кажучи, «генералами без армії».

Смотрицький надіслав свої пропозиції та «Апологію» на розгляд Борецькому та Могилі. Суттєво, що серед перших адресатів був не тільки сам митрополит, що цілком зрозуміло, але й печерський архімандрит. Це виразно свідчило про його неабиякий авторитет в церковних колах. Власне, цього не приховував і сам Смотрицький, коли, надсилаючи копію «Апології» св. Петру Могилі, відзначав шляхетність останнього і його розум. Але реакція київського митрополита та печерського архімандрита була аж ніяк не тією, на яку сподівався Смотрицький. Вражені «Апологією», у якій легко знайшли думки та положення, типові для католицизму і несумісні з православ'ям, вони

відклали на невизначений термін її публікацію, хоча про це Смотрицький дуже просив. Відповідь обох святих і скликаної ними комісії була однозначною: «Апологія» є неправославною. Але Смотрицький не хотів відмовлятися від своїх поглядів...

Собор відкрився вранці 24 серпня 1628 р. у Києво-Печерській лаврі, і на ньому «Апологію» засудили. Під час дискусії печерський архімандрит не витримав, вибухнувши «кипучим гнівом». Смотрицький зрікся «Апології», але своїми подальшими діями цілком підтвердив підозри й звинувачення вищих православних ієрархів. Він не дотримав даної Собору клятви, остаточно розірвав із православними, втік до Дерманського монастиря і написав польськомовну «Протестацію», яку видав у Львові 17 вересня того ж року. Особливо автор нарікав на свв. Йова Борецького та Петра Могилу, котрі нібито поділяли його погляди, але на Соборі змінили позиції і не хотіли вислухати його виправдань, ще й погрожували. Варто додати, що до богословських дискусій у Православній Церкві Смотрицький прагнув залучити... короля-католика. На його думку, саме Сигізмунд III мав скликати новий Собор, ще й залучити до участі в ньому православних владик!

На «Протестацію» Смотрицького православний табір відгукнувся брошурою «Репротестація» та деякими іншими творами, де заперечив висунуті Смотрицьким звинувачення. (Цілком можливо, що до створення брошури мав безпосередній стосунок св. Петро Могила, принаймні як редактор.) Але Смотрицький стояв на своєму і публічно оголосив, що прийняв унію.

У 1629 р. було скликано ще один помісний Собор Православної Церкви, який мав передувати спільному з уніатами церковному Собору у Львові 28.10.1629 р. Діяльну роль у підготовці православного Собору відіграв св. Петро Могила, що видно із знайденого нами листа колишнього слуцького протопопа Михайла Загоровського до князя Криштофа II Радзивілла від 23.05.1629 р. Але ідея примирення

з уніатами в атмосфері протистояння, що зростало, наштовхнулася на сильніший опір, ніж можна було сподіватися. Протестували проти можливих рішень Собору в цьому напрямі не тільки козаки, але й значна частина православної шляхти. Хоча цей форум все ж був скликаний, більшість депутатів не хотіла й чути про об'єднавчий Собор з уніатами у Львові, на проведенні якого наполягав св. Петро Могила. Один депутат — козак — навіть погрожував св. Петру Могилі та Йову Борецькому: «Буде унія господарчикові та й Борецькому така, яка війтові перше!», маючи на увазі сумну долю київського війта Федора Ходики, страченого у 1625 р. козаками. Різкий і незаслужений випад дуже вразив митрополита й архімандрита, причому останній навіть не втримався від сліз. Урешті, Київський Собор завершився безрезультатно, через що Львівський об'єднавчий Собор так і не відбувся. Але позиція св. Петра Могили з перспективи сьогодення виглядає цілком умотивованою. Сучасний дослідник із Польщі М. Мельник слушно зазначив, що архімандрит «може бути взірцем людини діалогу. З певністю не виходив з того, що партнер діалогу не має рації. Одночасно сам хотів бути рівноправним партнером цього діалогу, певним своєї православної ідентичності».

У БОРОТЬБІ ЗА ЛЕГАЛІЗАЦІЮ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

12 (2) березня 1631 р. помер київський митрополит св. Йов Борецький, життя якому вкоротила передчасна смерть старшого сина Стефана, котрий восени 1630 р. поліг під Переяславом із шаблею в руках на боці повсталих козаків Тараса Трясила. Митрополита поховали у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі. За традиціями його спадкоємця обирав церковний Собор, який, звичайно, мав урахувати думку померлого щодо наступника. Але покійний за життя не зробив чи не встиг зробити чітких розпоряджень щодо цього, щоправда, головним розпорядником своєї духівниці та опікуном Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря і братської школи митрополит зробив луцького єпископа Ісаакія Борискевича та св. Петра Могилу, причому назвав останнього «великим архімандритом». Характерно, що на десятий день по смерті митрополита, 21.03.1631 р., всі члени Богоявленського братства в Києві одностайно прохали архімандрита стати «старшим братом, опікуном і фундатором цього святого братства, обителі й школи», на що отримали згоду. Печерський архімандрит відразу ж дав згоду й записався до братства, називаючи себе щирим послушником святішого Вселенського (константинопольського) патріарха. Імені печерського архімандрита спочатку не було навіть серед кандидатів, запропонованих на київську кафедру, що свідчить про недовіру до

нього козацтва, яке мало дуже сильний вплив на перебіг Собору. Святий спочатку програвав в очах учасників Собору порівняно із заслуженими представниками старшої генерації — Ісайєю Копинським та ієромонахом Андрієм Мужиловським (останній перед цим прийняв чернечий постриг). До того ж за ним тягнувся шлейф необґрунтованих підозр у схильності до католицизму, роздмухуваних його суперниками з оточення Копинського. В елекційні справи втрутився й король Сигізмунд III, який знав про радикальні політичні настрої Мужиловського і про прихильність до нього козаків. Король написав київському воєводі Тишкевичу листа, в якому вимагав не допустити обрання митрополитом о. Андрія, що й було зроблено.

Кандидатура св. Петра Могили виглядала з точки зору Варшави набагато привабливішою. Варто пригадати показовий випадок під час поховання св. Йова Борецького у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі. В цей період Швеція пробувала створити антипольську коаліцію і відрядила своїх посланців до Московської держави, Кримського ханства та Запорозької Січі (частина козаків ще вела збройну боротьбу проти Речі Посполитої). В ролі посередників на перемовинах із Січчю мали виступати брати покійного митрополита Порфирій та Андрій і луцький єпископ Ісаакій Борискевич. Останній під час похорону митрополита передав св. Петру Могилі дві грамоти (від царя Михаїла та від константинопольського патріарха Кирила). Печерський архімандрит, однак, не передав їх запорожцям. Коли ж Й. Борецький нагадав йому про це, то почув різку відповідь: «Ти заслуговуєш із цими листами палі», і тому Андрій більше не торкався цього питання. Цей епізод засвідчує лояльність св. Петра Могили до Речі Посполитої й водночас його глибоке розуміння ситуації, що склалася. В умовах поразки повстання 1630—1631 рр. втягнення Православної Церкви у політичні комбінації з трьома ворожими Речі Посполитій силами одночасно могло б у разі просочення інформації стягнути на Церкву тяжкі репресії або ж при-

наймні звинувачення в державній зраді, чим неминуче скористалися б уніати. Варто нагадати, що свого часу епітет «наливайківці» був однією з улюблених лайок Іпатія Потія на адресу православного духовенства.

Оскільки о. Андрій Мужиловський вимушено відійшов на другий план, то залишилися тільки два реальних кандидати, кожен з яких очолював окрему течію в церковному та суспільно-політичному житті України. Св. Петро Могила був достатньо лояльним до Речі Посполитої, і тому його підтримувала поміркована частина Війська Запорозького, яка дотримувалася курсу гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного та його послідовників (Олифер Голуб, Михайло Дорошенко), а також шляхта. На його боці була й частина православних братств, насамперед Львівське Успенське. Новий митрополит мав наполегливо добиватися легалізації вищої православної ієрархії Київської митрополії, ліквідації унії, розширення прав і свобод Війська Запорозького тощо, але не доводити справу до кривавого конфлікту з Річчю Посполитою. Звичайно, лояльність св. Петра Могили не варто перебільшувати, бо Православна Церква була для нього куди більшою цінністю, ніж держава, тим паче католицька Річ Посполита. Суттєво, що він, ще будучи архімандритом, активно посприяв тому, щоб усупереч королівській волі на місце ігумена Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря було обрано Філофея Кизаревича, а не королівського кандидата.

Другу течію очолював єпископ Ісайя Копинський, за котрим стояла та частина Війська Запорозького, яка прагнула повного розриву з Річчю Посполитою, орієнтуючись насамперед на Москву, і яка ставилася досить стримано, якщо не вороже, до кандидатури св. Петра Могили. Симпатії православного Києва, на відміну від Львова, схилялися тоді швидше до Ісайї, і це від початку забезпечило останньому перевагу. 30 червня 1631 р. Ісайю Копинського було номіновано на Київську митрополію, але ще не висвячено і він не

мав ні патріаршого благословення на це, ні королівського універсалу. Трохи пізніше його обрали своїм ігуменом ченці Свято-Михайлівського монастиря, але ще місяць він не міг туди в'їхати через протидію Філофея Кизаревича та частини братії. Тільки 20 грудня 1631 р. внаслідок дій запорозького полковника Дем'яна Гарбуза, який з ініціативи Ісаії прибув до монастиря на чолі озброєного загону, Кизаревич був змушений покинути обитель. Але це була піррова перемога Ісайї, який явно переоцінив свої сили і створив патову ситуацію в православній Київській митрополії.

Розбіжності між св. Петром Могилою та Ісайєю Копинським загострювалися ще й тому, що вони, за точним спостереженням дореволюційного історика С. Т. Голубєва, належали до різних течій і щодо перспектив подальшого розвитку Церкви. Перший виступав за церковну реформу, за піднесення освітнього рівня духовенства, спираючись на здобутки й західної культури; другий же з підозрою ставився до світської науки і був виразником консервативних тенденцій у дусі Івана Вишенського.

Невдовзі стало зрозуміло, що підтримка Ісайї з боку православного духовенства й мирян виявилася значно меншою, ніж він сподівався, і маліла з кожним днем, а Варшава зайняла відверто ворожу позицію щодо нього. Особливо дошкульним було те, що й Константинополь в особі патріарха Кирила Лукаріса — вихованця Острозької академії — не виявляв якоїсь симпатії до нового претендента на Київську митрополію. Ісайя, у свою чергу, не поспішав з відрядженням своєї дипломатичної місії до Константинополя, воліючи пізніше відправити посольство до московського царя Михаїла. Саме від Ісайї та насамперед його оточення походили доноси й плітки про схильність до католицизму св. Петра Могили, що засвідчує, наприклад, донос новгород-сіверських ченців у Москві в 1631 році.

Святий же, залишившись архімандритом, зайнявся поглибленням своєї освітньої реформи. Очевидно наштовхнувшись на

якийсь опір у Київському Богоявленському братстві, він виїхав на короткий час до Львова і своєю грамотою від 25.06.1631 р., виданою в Успенській церкві, заявив про намір створити нову братську школу у Львові й утримувати її своїм коштом. Та невдовзі ситуація змінилася на краще, і 28 листопада 1631 р. святий видав грамоту, у якій оголосив про створення колегіуму при Києво-Печерській лаврі. На це вже дали благословення константинопольський патріарх Кирило Лукаріс і всі єпископи Київської митрополії. Уже навесні 1632 р. тут за активної участі ченця — професора риторики Софронія Почаського — було видано і вручено святому «Євхаристіон» — віршовані панегірики, написані 23 спудеями (студентами) колегіуму. У пам'ятці йдеться не тільки про уславлення св. Петра Могили, але й про історичні обставини, що мотивували написання твору, адже у відносинах між братством та святим у 1631—1632 рр. тривала певна напруга, яка була подолана поступово, в три етапи, і, як довів О. Сидоренко (США), цей конфлікт завершився перемогою печерського архімандрита. 20 грудня 1631 р. братчики просили своєю грамотою, щоб архімандрит об'єднав їхню школу з лаврською, і відновили його титул старшого братчика. 22 березня 1632 р. гетьман Війська Запорозького Іван Петражицький-Кулага попросив святого фінансувати братську школу і прирік довічне покровительство над нею Війська Запорозького.

Розв'язання патової ситуації у православній Київській митрополії полегшилося через зовнішні чинники. 30 квітня 1632 р. помер король Сигізмунд III, фанатичний католик, який ревно підтримував унію і посилив політику дискримінації Православної Церкви. Після його смерті мало відбутися обрання нового короля, причому найбільші шанси на корону мав його старший син Владислав. Слід відзначити, що, згідно з традиціями Речі Посполитої, обрання нового короля мало відбуватися у три етапи на сеймах: конвокаційному (визначення кандидатури майбутнього короля), елекційному (об-

рання короля) та коронаційному, на якому новообраного правителя увінчували короною. На перших двох сеймах звичайно розгорталася гостра політична боротьба, шляхта проводила в повітах та землях сеймики, на яких розробляла інструкції для своїх послів-делегатів на сейм, відбувалося жваве листування між представниками різних політичних течій. Природно, що передвиборною боротьбою не могли не скористатися в досягненні благородних цілей представники православних України й Білорусі. Їхнім рупором виступала представлена на сеймі шляхта, яка була налаштована дуже рішуче. Свою делегацію відрядило на сейм і Військо Запорозьке. Характерно, що православний табір на цих виборах виступив єдиним фронтом з іншими «дисидентами» — представниками різних протестантських течій Речі Посполитої. Лідер протестантів — литовський гетьман польний (потім — великий), князь Криштоф II Радзивілл був давнім приятелем покійних св. Йова Борецького і гетьмана Петра Сагайдачного.

У цій атмосфері передвиборної сеймової боротьби св. Петро Могила почувався дуже впевнено, на відміну від Ісаії, який, за влучним виразом дореволюційного історика І. Чистовича, «не зробив жодного руху на захист порушуваних прав своєї церкви» (дослідник мав на увазі насамперед сеймову боротьбу). Щоправда, Ісайя передав печерському архімандриту необхідні для поїздки на сеймовий цикл повноваження, і той енергійно взявся за справу, вклавши чимало зусиль і коштів в організацію поїздки до Кракова та Варшави.

Головними вимогами православних були: легалізація відродженої вищої православної ієрархії, повернення Православній Церкві храмів, монастирів та маєтностей, забраних уніатами, ліквідація унії. Православний табір підготувався до сейму дуже добре, і в цьому, без сумніву, величезна заслуга і св. Петра Могили. З самого початку роботи сейму т. зв. дисиденти (православні й протестантські делегати на сейм) в ультимативній формі поставили свої вимоги щодо

церковних справ. Сейму довелося створювати спеціальну комісію на чолі з самим королевичем Владиславом, на якій вислухали позиції як православних, так і уніатів. 15 липня розпочалися перемовини православних з уніатами за посередництвом королевича. У ході роботи комісії православні озвучили вражаючі факти дискримінації Церкви, як-от: «у Холмі, Львові та інших місцях заборонено ходити відкрито із святими Таїнами до хворих і проводжати тіла померлих християн до могили, у Вільні церкви обернені в корчми, кухні..., православних вигнали з магістрату й цехів, невинних людей... саджали в підземні тюрми ратуші». Православні згадували також про насильницькі конфіскації численних храмів та маєтностей. Але комісія, що складалася переважно з католиків, ухвалила лише незначні поступки, які розчарували православних. Раніше, мабуть, православним довелося б цим задовольнятися, але св. Петро Могила, котрий став координатором і керівником православного табору, зайняв непримиренну позицію. Він розіслав із Варшави листи, щоб ніхто з православних не погоджувався з проектом порозуміння, створеним комісією, закликав представників православного табору зібратися на наступний (елекційний) сейм, який мав відкритися 27 вересня 1632 р., врешті, бойкотувати вибори короля, доки не будуть виконані всі вимоги. Святого підтримала більшість запорожців, які були особливо невдоволені результатами сеймової боротьби, а в серпні 1632 р. навіть скинули гетьмана Петражицького-Кулагу і вбили його, так само, як і інших учасників посольства. Запорожці відправили нове посольство на сейм, яке мало насамперед домагатися поліпшення становища Православної Церкви.

27 вересня 1632 р. відкрився елекційний сейм, на якому розгорнулися гострі дебати навколо церковних проблем, виразно пролунав заклик до бойкоту виборів у разі невиконання вимог православного табору. 9 жовтня представники православних за підтримки протестантів блокували всю роботу сейму, вимагаючи повернення прав

Православній Церкві. Нова комісія була сформована з шести осіб, і очолив її королевич Владислав. Наслідком спільних зусиль і успішної координації дій блоку з протестантами були відповідні рішення узгоджувальної комісії, яка ухвалила легалізувати вищу ієрархію Православної Церкви (київський митрополит і чотири єпископи), повернути низку храмів, монастирів та маєтностей.

Незважаючи на опір римської курії, були схвалені «Статті для заспокоєння народу руського грецької релігії...». Хоча унія зберігалася, згадані шість статей легалізували православну ієрархію, гарантували православним вільне відправлення богослужінь, будування нових храмів і ремонт старих, відкриття шкіл, семінарій і друкарні. Києво-Печерська лавра та всі київські монастирі закріплювалися за православними, їм повертали низку храмів, монастирів і маєтностей, забраних раніше уніатами, були скасовані всі вироки і судові декрети, які стосувалися православних у церковних питаннях. 1 листопада 1632 р. королевич Владислав ухвалив «Статті». Він мусив це зробити, щоб стати королем і залучити Військо Запорозьке до Смоленської війни. Врешті, 13 листопада 1632 р. він став королем під іменем Владислав IV і заприсягся виконати згадані «Статті».

Це був надзвичайно великий успіх православних українців та білорусів, і в цій справі важко переоцінити роль св. Петра Могили. Між тим, саме він відіграв найважливішу роль у цій справі, внаслідок чого й здобув заслужений авторитет лідера православних. Тому саме у відповідному контексті стає зрозуміло, чому саме його, а не когось іншого обирають київським митрополитом, до того ж обирають не через якусь випадковість чи виконання волі впливових покровителів. Тільки за одне те, що завдяки організаторській діяльності Петра Могили насамперед було досягнуто легалізації вищої православної ієрархії, його ім'я має бути навічно вписане золотими літерами в історію Православної Церкви, становище якої після того значно поліпшилося.

ВСТУП НА КИЇВСЬКУ МИТРОПОЛІЮ

З листопада 1632 р., коли король ухвалив довгоочікувані «Статті», представники православних обрали кандидатами в київські митрополити двох людей: архімандрита Києво-Печерської лаври св. Петра Могилу і вінницького підстаросту шляхтича Михайла Лозку, брацлавського підсудка у 1580—1607 рр., сина знаменитої фундаторки Київського братства Гальшки (Єлизавети) Лозки Гулевичівни. Серед кандидатів не було Ісайї Копинського, якого не сприймав ні король, ні уряд Речі Посполитої. Висунення Лозки було вже суто формальним, оскільки тільки св. Петра Могилу розглядали як стовідсоткового претендента на митрополичий престол і саме його обрав король Владислав IV 10 листопада. Вже за день король видав свій універсал — ґлейт на вільний проїзд до Стамбула посольства православних на чолі з доктором богослов'я Ісайєю Трофимовичем-Козловським та ігуменом Київського Кирилівського монастиря Леонтієм задля отримання від патріарха Кирила Лукаріса благословення, т. зв. «сакри» (це слово буквально означало передання кандидатові освяченого патріархом «саккоса», частини риз, митрополичого облачення). Благословення дали дуже швидко, а разом з цим надали й почесний титул «екзарха святого апостольського Константинопольського трону», що свідчило про значний авторитет

святого у Вселенського патріарха. Ісайя ж був позбавлений митрополичого звання.

Під актом про обрання митрополитом св. Петра Могили підписалися 49 православних шляхтичів — послів на сейм, у т. ч. Адам Кисіль, князь Олександр Пузина, три князі Огинські, королівський секретар і волинський чашник Лаврентій Древинський, мстиславський підкоморій і засновник кількох православних монастирів, майбутній тесть гетьмана Івана Виговського Богдан Стеткевич, новогрудський писар Самуїл Маскевич та ін. Підозри, а часом і звинувачення з боку деяких російських істориків у нерепрезентативності виборів та неправочинності скинення Ісайї Копинського з київської кафедри не витримують критики. Це було не випадкове зібрання православної шляхти, а збори повноважних представників відповідної верстви православного сповідання, які й були делеговані на сейм для розв'язання всього комплексу питань церковного та суспільно-політичного життя і які одностайно підтримали кандидатуру Петра Могили, тим паче, що святий заручився пізніше й підтримкою інших прошарків. Тут слід вбачати не особисті амбіції святого, а логічний наслідок зміни тактики православного табору і складного компромісу між ним та урядом Речі Посполитої.

Православні депутати сейму обрали також двох єпископів: на луцьку кафедру — князя Олександра Пузину, який у чернецтві дістав ім'я Афанасій, а на мстиславсько-оршансько-могилівську — ігумена Свято-Духівського монастиря у Вільні і ректора тамтешньої семінарії Йосифа Бобрикевича. Нові єпископи, особливо останній, були людьми, близькими по духу св. Петру Могилі. Бобрикевич був не тільки щиро віруючим православним, а й вйсокоосвіченим та енергійним пастирем, але, на жаль, передчасно помер (19 (9) квітня 1635). Розпачливі слова митрополита, який довідався про смерть владики, яскраво характеризують його ставлення до покійного: «Права рука у мене відрубана». На Львівській єпархії залишався

Єремія Тисаровський, бо він був висвячений єпископом до місії Феофана і формально затверджений ще Сигізмундом III. Не встигли обрати кандидата тільки на багатостраждальну Перемиську єпархію, що не була обсаджена аж до 1650 р., як її зайняв Антоній Винницький.

На коронаційному сеймі 1633 р. король Владислав IV, незважаючи на протести папи, підтвердив «Статті», а 15 березня 1633 р. видав відповідний універсал, який затверджував низку прав Православної Церкви в Речі Посполитій і визнавав новообраних православних владик, у т. ч. св. Петра Могилу, митрополитами. Владислав IV був прагматиком, який не домагався викорінення православної віри, він був прихильником іншого курсу зовнішньої політики. На відміну від свого батька, шведа за походженням і коронованого шведського короля, він, по суті, відмовився від претензій на шведську корону і від непотрібної війни із Швецією, але зосередив усю увагу на опорі османській і московській агресії, на нейтралізації московських впливів в Україні й у Білорусі. У зв'язку з цим Владиславу IV була вкрай потрібна підтримка Війська Запорозького, щоб мати в його особі надійного союзника, а не ворога у переддень Смоленської та турецької війн. Не міг не враховувати король і того, що в майбутній війні проти Османської імперії велике значення відіграватиме позиція Молдавії та Волощини, де шанували господарів роду Могил.

У лютому-березні 1633 р. св. Петро Могила перебував у Кракові, куди приїхав на коронацію Владислава IV, що відбулася 6 лютого. 24 березня 1633 р. святий отримав привілей на митрополитство від короля. Ставши в його очах цілком законним митрополитом, Петро Могила відразу ж розгорнув активну діяльність, спрямовану на повернення Київській православній митрополії та Києво-Печерській лаврі церков і маєтностей. Крім того, 1632 р. у Варшаві й у Кракові в 1633 р. він закупив значну кількість друкованих книг латиною

та польською мовою, праць переважно гуманітарного профілю (богослов'я, філософія, історія) для бібліотеки свого колегіуму.

Врешті, настав час повертатися в Україну. Були розпочаті приготування до хіротонії св. Петра Могили в єпископи і митрополити, яка мала відбутися у Львові на другий тиждень після Великодня, тобто 8 травня 1633 р., у новозбудованому Свято-Успенському храмі Львівського Ставропігійного братства. Докладно про цю подію розповів у своєму Львівському літописі видатний український літописець, сподвижник Богдана Хмельницького (канцелярист і дипломат), зять Івана Виговського Михайло Гунашевський, який відзначився і як духовна особа (київський протопіп у 1657 р., потім перемиський протопіп): «1633... Петр Могила, воєводич молдавський, архімандрит києвський печерський, ве Львові посвящовался у святої Пречистої на митрополитство. А було при посвященню владик 4. 1. Авраамій, владика смоленський; 2. Єремія Тисаровський, владика львовський; 3. Ісаакій; 4. Паїсій, милецький; архімандритов, ігуменов і священиков барзо много. А першеє посвященнє було в середу святочную, бо святого Юр'я було, другоє в суботу, а третєє в неділю проводную; і аппарата взял на себе, которії сам патріарх святійший посвящовал».

Деякі російські дослідники, насамперед Є. Є. Голубинський, особливу увагу звертали на специфіку обрання митрополитом св. Петра Могили, вишукуючи там якісь порушення. В радянській історіографії святого взагалі звинувачено в тому, що він нібито «насильственно захватил митрополию», між тим як обрання Ісайї куди більше могло викликати сумнівів. Можна цілком погодитися з висновком С. Т. Голубєва: «...вступ Петра Могили на Київську митрополію був цілком легальним з державної точки зору і бездоганним з моральної; цілком законним він був і з канонічного боку».

На цьому тлі абсолютно безнадійними виглядали позиції іншого претендента на Київську митрополію — Ісайї Копинського, який не

з'явився на висвячення свого конкурента в митрополити. На жаль, він не зміг гідно прийняти свою поразку й вирішив піти шляхом інтриг, який загрожував єдності Церкви, причому діяв Копинський відповідно до власних, надто своєрідних, поглядів на церковне життя. Ще наприкінці 1632 р. він послав своїх представників не до Константинополя, а до Москви, випробовуючи той спосіб, який згодом використає наприкінці XVII ст. Гедеон Святополк-Четвертинський і який допоможе Московському патріархату підім'яти під себе неканонічним шляхом Київську митрополію...

Св. Петро Могила прожив у Львові близько двох місяців, а потім вирушив до Києва, щоб зайняти де-факто митрополичий престол. Для цього йому потрібно було здобути підтримку Війська Запорозького. Нам вдалося виявити в архівах цінний документ, який проливає світло на цей надзвичайно важливий момент діяльності святого, — звіт православного українського шляхтича Павловського, посла великого гетьмана коронного С. Конєцпольського до Війська Запорозького. Приблизно на початку липня 1633 р. понад 4 тисячі козаків стали табором в урочищі Булащик під Переяславом і скликали раду, на яку з королівською інструкцією прибув також і Адам Кисіль. Святий Петро Могила послав до останнього свого представника і з його допомогою був виправданий від звинувачень Копинського. У свою чергу, Петро Могила звинуватив Копинського в особливих зв'язках з московським урядом, що в умовах війни виглядало, без сумніву, як державна зрада. В результаті Копинський «був там дуже осоромлений». Схиливши козаків на свій бік, новий митрополит дав їм знати, що особисто прибуде до табору. Гетьман (очевидно, це був Тиміш Михайлович-Орендаренко) з кількома хоругвами кінноти зустрів його, а за півмилі від табору його зустріли також Адам Кисіль та Павловський. У таборі вже вишикувалася вся козацька піхота. Митрополит, убраний в ошатні ризи, освячені константинопольським патріархом, разом з духовенством пройшов

до середини табору і відправив молебень за здоров'я, який тривав цілу годину. Потім усе Військо Запорозьке підійшло до нього по благословення для цілування хреста й руки. Після цього митрополит пішов до артилерії й освятив гармати, «даючи прекрасними словами благословенство (Війську Запорозькому) на цю війну, і та церемонія тривала цілий день». Козаки відрядили до Киселя й Павловського делегацію для перемовин про долю Копинського, «оскільки вони самі його на цю митрополію посадили», просячи урядових представників, щоб «ми їх помирили, аби вже цих заворушень між нами не чинили». Розпочалися перемовини, які тривали цілий день і врешті закінчились порозумінням: «отець Могила передав йому монастир святого Михайла... [Київський Золотоверхий. — *Ю. М.*], а Ісайя з свого боку дав йому лист, що вже він (Ісайя) ніколи не буде титулуватися цим титулом і не буде зовсім втручатися у його (Могили) ради, а буде сам у монастирі». Взагалі святий за часів свого митрополитства займав досить лояльну позицію щодо Речі Посполитої і навіть стримував козаків від повстання 1637—1638 рр., погрожуючи неблагословенням, причому деякі з його сподвижників (А. Кальнофойський, І. Оксенович-Старушич) відверто вороже ставилися до повстанців. Тут не можна не брати до уваги політичної орієнтації Могил на Річ Посполиту. Далося взнаки й те, що митрополит вважав носієм державотворчих традицій в Україні шляхту, яка дедалі менше відповідала цій ролі, на відміну від козацтва.

Св. Петро Могила помер до вибуху Національно-визвольної війни українського народу, і тому можна тільки здогадуватись, як би він поставився до неї. Варто у зв'язку з цим розглянути еволюцію політичних поглядів його сподвижників. Відомо, наприклад, що його сподвижник і спадкоємець на митрополії Сильвестр Косов спочатку насторожено поставився до повстання, але досить швидко переглянув свої переконання і в грудні 1648 р. з усім духовенством вітав в'їзд Богдана Хмельницького як «нового Мойсея» до Києва,

надавав гетьманові всіляку підтримку в боротьбі за незалежну Українську державу. Спадкоємець святого на лаврській архімандрії Йосиф Тризна набрав своїм коштом хоругву вояків для Хмельницького і поставив на її чолі свого родича, допомагав разом з іншими владиками повстанцям, а в травні 1649 р. урочисто вітав з усім духовенством у Києві повстанців полковника Іллі Голоти, які йшли на Білорусь. Додамо, що всі православні патріархи благословили Б. Хмельницького на війну проти Речі Посполитої, передали йому меч, освячений на Гробі Господньому в Єрусалимі.

Врешті, настав час в'їзду нового митрополита до Києва. Щоб розвіяти брехливі чутки про свою схильність до унії, св. Петро Могила зробив важливий крок, повернувши до рук православних Софійський собор, який належав намісникові уніатського митрополита С. Корсаку. Святий діяв рішуче. Вранці 12 липня 1633 р. натовп православних із 500—600 осіб у присутності офіційних представників уряду (возних) прибув до будинку Корсака, який поквапно втік, і стали вимагати в його дружини ключі від храму. Оскільки вона не віддала ключі, довелося зламати замки і захопити собор. Перед Софійським собором св. Петра Могилу зустріла сила народу, йому піднесли два друкованих панегірики: «Евфония» — від Києво-Печерської лаври і «Мнемозина слави» — від Братського колегіуму. Вони прославляли нового митрополита за особливі заслуги перед Православною Церквою. Після цього святий урочисто в'їхав у храм, пересвятив його і провів Літургію.

Відзначимо, що новий митрополит негайно взявся реалізовувати широку програму будівництва та реставрації православних церков і монастирів, насамперед Києво-Печерської лаври, Софійського собору, Десятинної, Трьохсвятительської, Спаської церков, храму Св. Михаїла у Видубецькому монастирі. Велич зробленого ним у цій галузі можна порівняти тільки з добатиєвськими часами. У контексті досліджень останніх років зрозуміло, що новий мит-

рополит вважав себе продовжувачем справи свв. Володимира та Ярослава Мудрого, і це яскраво засвідчує цілком завершена реставрація церкви Спаса на Берестові та Софійського собору. До речі, для відбудови останнього митрополит запросив не тільки вітчизняних майстрів (українських художників братів Тимоша, Степана та Івана Зинов'євих, іконописця Йоакима), але й зарубіжних (відомого італійського майстра Октавіяна Манчіні, московського сусальника Єфима Євтихієва та ін.). Храм цілком зберіг давні форми й стінопис, а певна модернізація була витримана в дусі традицій української архітектури. На Великдень 1640 р. (до відкриття церковного Собору) була завершена усипальниця Володимира Святого — своєрідний меморіал хрестителя Русі-України, яка збереглася й донині. Ктиторський напис Петра Могили містить унікальні дані про початок будівництва Софії за Володимира Святого, а також про Ярослава Мудрого як завершителя робіт. Суттєво, що коли у 1635 р. при відновленні Десятинної церкви в її руїнах було знайдено мощі київського князя Володимира Святого, то їх планували урочисто поставити в раці у Софії під час Собору 1640 р., у зв'язку з чим св. Петро Могила просив царя Михаїла про виготовлення цієї раки і навіть послав до Москви частину мощей. Білокам'яна цю частину мощей прийняла, але про раку змовчала, оскільки концепція «Київ — Другий Єрусалим», що її сповідував святий, була найбільшою перешкодою для офіційної концепції московського уряду «Москва — Третій Рим». Тому св. Петро Могила частину мощей залишив у Софії, а частину — в Києво-Печерській лаврі.

Не можна не сказати і про величну програму митрополита щодо канонізації українських та білоруських святих, насамперед тих, які були поховані в Києво-Печерській лаврі. За часів Петра Могили як митрополита були канонізовані, зокрема, свв. Юліанія, княгиня Гольшанська, Софія, княгиня Слуцька, у 1640 р. знайшли мощі

св. Меркурія Смоленського — святого мученика XIII ст. Всі ці дії св. Петра Могили сприяли значному посиленню його авторитету.

Слід відзначити, що уніати занедбали чимало храмів та монастирів. Це було зроблено не навмисно, у чому і сам митрополит інколи звинувачував їх у полемічному запалі. Просто ієрархія УГКЦ опинилася тоді в ролі генералів без армії, тому вона не могла дати ради такій великій кількості церков і монастирів, які їм дісталися за підтримки владних структур Речі Посполитої. На цю занедбаність указував святий у своєму творі «Літос», називаючи низку монастирів, раніше православних, а тепер — уніатських. За його словами, там сидять нині один-два ченці, тобто набагато менше, ніж до Берестейської унії. За приклад св. Петро Могила брав Супрасльський монастир на Підляшші, де було раніше 80—100 душ братії, не рахуючи півчих.

Не варто брати під сумнів слова св. Петра Могили і доводити, що в той час монастирі в руках уніатів були багатолюдними та процвітали. Правоту Петра Могили підтверджує і сам Іпатій Потій у своєму листі до Льва Сапіги від 9 вересня 1602 р., говорячи про становище у Супрасльському монастирі. Визнаючи справедливість претензій канцлера до одного ігумена-уніата, митрополит УГКЦ зазначав, що «погано з ним, але гірше буде без нього», що можна «легко викинути його, як жабу з верші, а іншого знайти..., але ж... у нас важко дочекати [гідного кандидата. — *Ю. М.*], аж поки утвердиться семінарія і звідти щось добре виросте». Ситуація гострого міжконфесійного протистояння аж ніяк не сприяла посиленню внутрішньоцерковної дисципліни та розквіту монастирів. Той же Потій писав про Супрасльський монастир, «у котрому раніше до 60 братії бувало, а тепер ледве з десяток знайдеться і взагалі кажуть не приймати їх більше; ...раніше самих попів бувало до 20, багато дияконів, а тепер не думаю, що їх нині більше двох чи трьох священиків». Св. Петро Могила протиставляв їм православні монастирі, де живе по 100—150 мо-

нахів, як-от Межигірський під Києвом, Буйницький, Густинський, Крехівський, Кутеїнський, Мгарський, Покутський, Тригорський та ін., причому їхня кількість невпинно зростала.

Наприкінці 1633 — на початку 1634 рр. св. Петро Могила скликав духовенство до Києва на Собор, призначений на першу неділю Великого посту (Неділя торжества православ'я) для розгляду церковних справ. Особливу увагу митрополит приділяв реалізації королівських «Статей». Він енергійно став повертати Православній Церкві втрачені нею позиції, цілком витіснивши унію з Києва і суттєво послабивши її позиції в Лівобережній, Сіверській та Наддніпрянській Україні. На жаль, його зусилля гальмувала внутрішньоцерковна опозиція, яку очолював Ісайя Копинський. Непослух виявили й деякі монастирі, передусім Київський Пустинно-Микільський. Святому довелося розв'язувати й цей вузол суперечностей, і зі своїм завданням він успішно впорався. Ісайя Копинський не мирився з умовами компромісу і час від часу висував свої претензії на Київську митрополію. Знову виникала ситуація, яка загрожувала розколом. За таких умов митрополит послав своїх прихильників до Свято-Михайлівського монастиря. Як пише ворожий до нього православний шляхтич Юхим Єрлич — єдине джерело у даному випадку, Ісайю вивезли до Києво-Печерської лаври силою. Там знову відбулися переговори між ним та митрополитом, результатом яких стала письмова відмова Копинського від своїх претензій на митрополію. Натомість св. Петро Могила залишив Ісайю ігуменом Свято-Михайлівського монастиря. Та Ісайя знов узявся за своє, але цього разу його не підтримали навіть ченці монастиря. 11 лютого 1637 р. у Луцьку відбулася ще одна зустріч митрополита з Ісайєю. Останній у присутності луцького єпископа Афанасія (Пузини) та численних ченців заявив, підтвердивши це письмово, що відмовляється від будь-яких претензій до св. Петра Могили, але в квітні того ж року знов почав каламутити воду. За влучним спостереженням С. Т. Го-

лубєва, Ісайя знову намірився виїхати до Москви, щоб «преклонить главу к православной восточной державе» і потягти при цьому за собою якомога більше своїх прихильників. Щоб полегшити своє завдання, він став умисно розпускати плітки про те, що митрополит нібито не був висвячений у єпископи; що він був агентом римського папи, якого той висвятив у патріархи 1638 р., а на місце святого пришлють уніатського пінського єпископа Корсака; буцімто задумав запровадити в Україні та Білорусі унію та католицизм замість православної віри. Тому Ісайя рекомендував православним тікати до Московської держави. Цей лист був написаний якраз під час розгрому національно-визвольного повстання 1637—1638 рр. і репресій карателів, тому частина братії Густинського монастиря втекла до Московії.

У 1639 р. св. Петро Могила прибув до Густинського монастиря, який раніше прислав сюди ігуменом лаврського ієромонаха Іллю Торського. Святий утішився тим, що монастир швидко відроджувався після запустіння та пожежі 1638 р., поставив хреста, «дав благословення на створення великої церкви [Свято-Троїцького храму. — *Ю. М.*] і з миром від'їхав, утішивши повчаннями своїми братію». Однак м'яка політика митрополита, його заклики до втікачів у Московію з проханням повернутися мали лише частковий успіх. Втікачі, принаймні більшість, лишилися вірними Ісайї й активно поширювали в Москві спрямовані проти митрополита чутки, які закорінилися серед частини московського суспільства. Саме з того часу Московський патріархат дуже підозріло ставився до св. Петра Могили, і сліди такої безпідставної підозрілості можна побачити навіть нині!

Подальша доля Ісайї невідома. Можна погодитися з припущенням Є. Голубєва про те, що з волі св. Петра Могили йому не дали можливості втекти до Московської держави. 15 жовтня 1640 р. Ісайя, який був уже людиною похилого віку, помер, а його смерть фактично поклала край промосковській опозиції проти св. Петра Могили.

У БОРОТЬБІ ЗА ЗМІЦНЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Після свого утвердження на митрополичому престолі св. Петро Могила продовжив наполегливу боротьбу за зміцнення позицій Православної Церкви в Речі Посполитій. Один з її напрямів полягав у захисті прав Церкви на сеймах та сеймиках Речі Посполитої. Хоча православні вже досягли успіхів на сеймах 1632—1633 рр., та це був лише початок, бо католицький табір прагнув узяти реванш. Так, у Луцьку 24 травня 1634 р. озброєний натовп католиків розгромив Хрестовоздвиженський православний братський монастир під приводом того, що тут не дзвонили на честь... католицького свята. Тривала виснажлива боротьба за повернення храмів, монастирів та маєтностей Православній Церкві. Король та уряд Речі Посполитої були непослідовними щодо останньої. Це не випадково, адже суть їхньої колоніальної політики щодо України залишилася незмінною. Крім того, влада Владислава IV на той час уже зміцніла, Річ Посполита вийшла переможницею у Смоленській війні, уникнула війни з Османською імперією, тому король і уряд стали поволі повертатися до антиправославної політики Сигізмунда III і навіть відмовлялися від своїх попередніх обіцянок.

Черговий тур змагань припав на сейм 1635 р., атмосфера якого була не надто сприятливою, тим паче, що король став відходити від своїх попередніх обіцянок. Незважаючи на це, православний мит-

рополит не капітулював, а особисто приїхавши на сейм, здобув тут чергову перемогу. Найголовнішим було те, що сейм нарешті підтвердив королівські «Статті» своєю конституцією (сеймовою ухвалою) від 8.03.1635 р. Таким чином, легалізація Православної Церкви в Речі Посполитій була затверджена не тільки королем, але й сеймом, тобто стала правочинною. Хоча король був непослідовним і відійшов від ухвалених раніше «Статей», хоча 14 березня він визнав право православних у Києві та Вільні на школи логіки, тобто на вищий, ніж до того, статус Києво-Могилянського колегіуму і на заснування аналогічного навчального закладу у Вільні, пізніше святий і його сподвижники домоглися повернення православним від уніатів деяких храмів, поліпшення правового становища Православної Церкви. На сеймах 1642, 1643, 1645, 1646 рр. боротьба тривала, а сеймикові інструкції засвідчують її запеклість. Зокрема, режим дискримінації православних був яскраво описаний в інструкції волинської шляхти на сейм 1645 р., де підкреслювалося, що таких утисків, як православна віра в Речі Посполитій, не зазнають навіть греки в мусульманській Османській імперії. Тут же йшлося про спроби католицької сторони заборонити православному митрополитові св. Петру Могилі носити хрест перед собою. Цю історію добре запам'ятали православні, згодом її переповів анонімний віленський панегірик 1651 р. Богданові Хмельницькому, прозоро лунали натяки на те, що треба покінчити з дискримінацією Православної Церкви:

Креста митрополиту заказано [заборонено. — *Ю. М.*]
было нести пред собою,
Аже іміл свой крест Богдан носити;
При Могилі Петре креста заслуженье,
При Богдану в Руси суть воздвиженье...

Навіть у Києві — столиці митрополії, де позиції православних були особливо сильними, — місцевий воєвода Тишкевич посилив

утиски на православних, що мусив визнати й сам митрополит у листі до мінських братчиків у 1640 р.: «я терплю великі кривди від пана київського воєводи». Той же Тишкевич увів до Києва єзуїтів, які для протидії «могилянці» заснували тут свій колегіум. 13 лютого 1640 р., у перший понеділок Великого посту (!), за фальшивим звинуваченням було заарештовано, а потім страчено без суду і слідства студента Києво-Могилянського колегіуму Федора Гоголевського, причому вбивці обрали такий час, коли митрополита не було в Києві. Про цей злочин з гіркотою писали і св. Петро Могила, і Сильвестр Косов. Не давали спокою митрополиту і спроби шляхтичів відірвати собі хоча б частину церковних та монастирських земель...

Сам св. Петро Могила дедалі рідше виїжджав на сейми та сеймики, однак постійно контактував з особами, які могли вплинути на перебіг подій, не пропускав можливості особисто з ними зустрічатися. Це стосується й досить прихильного до Православної Церкви та Війська Запорозького коронного канцлера (у 1643—1650 рр.) Єжи Оссолінського, котрий, будучи в Києві «за отца митрополита Петра Могилы», вшанував у Свято-Михайлівському Золотоверхому монастирі мощі св. великомучениці Варвари. Ціною величезних зусиль православним, лідером яких був св. Петро Могила, вдалося домогтися на свою користь низки сеймових рішень, наприклад сейму 1641 р., але на місцях ситуація змінилася незначно. І все ж мав рацію митрополит Макарій (Булгаков), який у своїй капітальній праці відзначав: «Взагалі становище Православної Церкви за короля Владислава IV й митрополита Петра Могили, незважаючи на безупинні, інколи навіть дуже тяжкі, утиски від уніатів і латинян, значно змінилось на краще в усіх її п'яти єпархіях».

За таких несприятливих обставин св. Петро Могила продовжував залізною рукою наводити лад у Православній Церкві, не зупиняючи темпу перетворень. Важливо, що відповідна реформа була всебічною і не було жодної ділянки церковного життя, які б митрополит

не охопив своєю невсипущою енергією та працею. Історик Церкви Іван Власовський писав: «...церковні собори; школи й духовна освіта, розвиток православної богословської науки; церковне богослужіння й видання богослужбових книг; будова й реставрація православних святинь; монастирське життя; праця православних братств — все це... було предметом піклування митрополита». Від самого початку перебування на митрополичому престолі св. Петро Могила з величезною енергією заходився викорінювати недоліки в церковному житті і проводити належні зміни, щоб дати гідну відповідь на виклик Реформації та Контрреформації і підняти Православну Церкву на належну висоту. Цьому сприяв ще відносно молодий вік св. Петра Могили як на митрополита і його геніальні наукові й організаторські здібності. Не слід думати, що ніхто до св. Петра Могили не бачив необхідності в реформуванні Православної Церкви. Це було б несправедливо щодо низки його попередників. Однак їхні зусилля, як-от Макарія, київського митрополита у 1534—1555 рр., у кращому разі давали лише частковий, нерідко тимчасовий ефект. Більш ефективними були заходи з очищення Церкви від безладу, занепаду освіти, негідних священнослужителів, засмічення православного вчення, намічені православним Собором 1621 р. і частково реалізовані св. Йовом Борецьким та Ісайєю Копинським. Та при всій повазі до попередників св. Петра Могили ніхто з них не зміг зрівнятися з ним як реформатором Православної Церкви. Випробувавши модель перетворень на лаврському ґрунті, св. Петро Могила поширив їх на всю митрополію. Насамперед він прагнув повернути предстоятелю Київської митрополії належні йому права і владу, втрачені протягом минулих століть, особливо з моменту запровадження Берестейської унії, досягти зламу в кадровій політиці Церкви. Для цього святий узяв під надійний контроль духовний стан і, використовуючи весь свій вплив і діючи на цілком законних підставах, досягнув значних змін у його кількісному й особливо якісному складі. Це стосувало-

ся насамперед єпископів — найближчих і найважливіших ієрархів після митрополита.

Як ми вже зазначали, вся ієрархія була замінена у 1632—1633 рр., причому як з новими, так і зі старими єпископами, за винятком Ісаії Копинського, св. Петро Могила мав теплі стосунки. Але митрополит не пустив справу на самоплив і виявив неабиякі дипломатичні таланти, щоб провести на єпархію свого кандидата. Так, він не допустив до керування Перемишською єпархією Івана Попеля, домігшись, щоб дану кафедру зайняв Симон Гулевич-Воютинський. Тут слід вбачати також вияв непримиренної боротьби митрополита із сумнозвісними традиціями т. зв. «патронату», коли світські впливові особи втручалися в суто церковні справи. Коли помер його сподвижник — єпископ Мстиславський, Оршанський і Вітебський Йосиф Бобрикович, св. Петро Могила особисто прибув не тільки на похорон у Вільно, але й у Могилів, щоб на цю кафедру було обрано його надійного помічника Сильвестра Косова. Коли по смерті львівського архієпископа Єремії Тисаровського у 1641 р. місцеві братчики обрали на його місце шляхтича Андрія Желіборського, Петро Могила відмовився його затвердити. Кандидат у єпископи був загалом непоганий, але йшлося не стільки про кандидата, скільки про збереження належних канонів і пошанування митрополичого престолу, оскільки вибори сталися без його відома і не на місце єпископської кафедри.

Св. Петро Могила пильно контролював роботу єпископів, не даючи їм діяти всупереч інтересам Церкви. Так, він виступив із протестом проти дій луцького єпископа Афанасія Пузини, який, ще не маючи привілею на єпископство, віддав в оренду деякі маєтності. Водночас він усіляко підтримував духовний стан, насамперед вищих ієрархів, боронив його перед втручанням у його справи світської влади, обмежував сумнозвісне право патронату. Не слід думати, що св. Петро Могила діяв при цьому як диктатор, адже він спирався на рішення церковних Соборів (1635, 1640), урахо-

вував думку духовенства і мирян, усього «миру Божого». У Києві мали регулярно відбуватися церковні Собори, інші форми з'їздів духовенства. Цікаво, що коли він призначив у братський монастир у Могилеві о. Мелетія, то Сильвестр Косов, тодішній місцевий єпископ, був цим невдоволений. З даного приводу розпочалося листування між митрополитом та єпископом, і врешті святий переконав свого сподвижника, а не змусив його до послуху авторитарними методами.

Коли ж кафедра з якихось причин певний час не була належним чином обсаджена, як-от Перемиська чи Володимирська, то св. Петро Могила ставив своїх намісників, які фактично виконували обов'язки єпископа. Взагалі святий надзвичайно активно використовував інститут намісництва. Своїх людей він ставив намісниками в монастирі та на протопопії. Він підніс і роль протопопів, яких обирали з-поміж найбільш гідних священиків і які мали забезпечувати зв'язок ієрархії з нижчим духовенством, контролювати священиків, передавати їм свій досвід. Таким чином, була відновлена багатоступенева ієрархічна структура в Церкві.

Надзвичайно велику увагу приділяв митрополит чернецтву, у зв'язку з чим здійснив низку заходів, які суттєво піднесли духовні та моральні якості православних ченців, різко звузили можливості для проникнення в їхні лави випадкових та негідних осіб. Важливу роль відігравала також активізована св. Петром Могилою практика візитацій єпархій та парафій, до якої він заохочував єпископів. Візитації робилися зазвичай під час подорожей митрополита на сейми, на вибори нових єпископів, у судових та майнових справах, врешті, здійснювалися і спеціальні ревізійні акції. Він узявся також за регулярні ревізії, які стосувалися окремих єпархій чи протопопій. Особливо важливою була його поїздка в Білорусь, де ситуація Православної Церкви була надзвичайно тяжкою; у деяких головних містах країни, як-от Полоцьк чи Вітебськ, навіть забороняли православні

храми чи монастирі. Цікаво, що під час перебування у Вільні він відпустив посмертно гріхи Лжедимитрію І.

Св. Петро Могила розгорнув рішучу боротьбу проти безладу в церковно-канцелярських справах. Саме він започаткував метрикальну реформу. Використавши традиції Католицької Церкви, які стосувалися не питань віри, а організації внутрішньоцерковного життя, він запровадив практику належних записів у метричних книгах. Його Требник (1646) уперше в Київській митрополії подав зразки правильної форми записів про народження, шлюб, смерть людини тощо. Цей факт є блискучим доказом того, що святий був відкритим для кожного, корисного для Церкви нововведення, звичайно, за умови, що воно не порушувало чистоту православної віри. Практика ведення чітких метрик поступово поширилася по всій території Київської митрополії і покінчила з безладом у цій сфері. У 1666 р. її, між іншим, схвалив і церковний Собор у Москві.

Святий також створив Духовну консисторію як потужний апарат для поширення впливу влади митрополита, надійного контролю над духовенством і насамперед для дійового церковного суду. З її допомогою він рішуче взявся за піднесення внутрішньоцерковної дисципліни, очищення лав духовенства від осіб, які вели аморальний спосіб життя, виявляли найменший непослух своїм зверхникам. Митрополит вимагав, щоб «жоден двоєженець, вдовоженець, збойця [розбійник, вбивця. — *Ю. М.*], звадця, нечистий, блудний, п'яниця, гандлювник [торгаш. — *Ю. М.*], лихвар, збитечник, Письма Божого неіскусний та в ньому не вправляється, на рік 12 разів не сповідається... терпимим не був». Його суворість та високу вимогливість у цій справі нерідко відзначали сучасники. Болючою проблемою було тоді таке порушення канонічних правил і норм, як двоєженство священиків, тобто їхнє одруження після висвячення або ж другий шлюб після смерті першої дружини. Митрополит розпочав викорінення цієї порочної практики дуже рішуче. Він заборонив двоєженцям

навіть торкатися церковних риз і пильно стежив за тим, щоб його заборони ніхто не обійшов.

Певні новації св. Петро Могила вніс і в зміст церковного богослужіння шляхом виправлення богослужбових книг, очищення їх від довільних і пізніх нашарувань. Водночас задля користі справи він переніс деякі форми християнського богослужіння, більш поширені у католиків, звичайно надавши їм православного змісту. Це стосується передусім запровадження ще з 1629 р. чину «пасій», які й нині читають у православних храмах під час Великого посту. Святий також наполягав на необхідності священикам регулярно виголошувати проповіді для парафіян.

Особливе місце в перетвореннях св. Петра Могили було відведене заснуванню колегіумів у Києві, Вінниці, Гощі, Яссах та ін., про що розповімо нижче. Тут відзначимо тільки, що ці православні навчальні заклади, які мали скласти гідну конкуренцію католицьким (і таки склали її!), орієнтувалися на єзуїтські зразки.

Усі ці дії швидко посилили авторитет митрополичої влади, що викликало невдоволення частини духовенства. Це невдоволення накладалося на розпалювані прибічниками Копинського підозри у схильності св. Петра Могили до унії, що часом спричиняло конфлікти. Не тільки Сильвестр Косов, але й шляхтич-католик із кола князя Яреми Вишневецького, анонімний автор публіцистичного трактату «Відповідь на цю сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р.», наголошував на тяжкій боротьбі за церковні реформи та за очищення Православної Церкви від негідних священнослужителів, яку вів святий, унаслідок чого йому довелося тікати з Києва, бо бунтівники тоді «всадили б Могилу в могилу».

Особливо складно було проводити виважену політику щодо православних братств, виникнення яких сягає початку християнства в Україні, а розквіт припадає на часи кризи Православної Церкви у Польсько-Литовській державі та на перші поунійні роки. Саме

братства, які мали величезні заслуги перед Православною Церквою в її обороні перед тиском інших конфесій, які діяли досить довго в умовах слабкої влади митрополита або ж за її відсутності, як не дивно, дедалі більше зацікавлювалися посиленням своїх позицій за рахунок митрополичої влади. Така тенденція почала набувати гіпертрофованих масштабів і могла спричинити порушення канонів Церкви, призвести до значного обмеження ролі церковної ієрархії або й узагалі до її усунення, як уже вчинили всупереч духу й літері Святого Письма ідеологи Реформації. Під впливом протестантів, які угніздилися на Волині й особливо в Білорусі, деякі члени братств відмовлялися шанувати ікони, сповідуватися тощо. Це зумовлювало поширення єресі, несумісної з православною вірою, розмивання православ'я. Св. Петро Могила не міг не бачити загрозливих тенденцій і не реагувати на них. Протягом свого перебування на митрополичому престолі він успішно контролював діяльність братств, подолавши певне невдоволення, а часом і конфлікти, зміг позбавити братства колишнього відчутного впливу на справи митрополії. Український історик Ярослав Ісаєвич влучно окреслив цю політику св. Петра Могили як своєрідну православну Контрреформацію.

Але беручи братства під свій жорсткий контроль, св. Петро Могила всіляко сприяв їм у виконанні їхнього головного призначення — діяльності зі зміцнення Православної Церкви. Так, він підтримав ініціативу волинського чашника і королівського секретаря Лаврентія Древинського і хорунжого Данила Єло-Малинського, які прагнули створити братство в місті Крем'янець і навіть домоглися відповідного універсалу короля Владислава IV (від 18.05.1633 р.). У Крем'янці мали збудувати Богоявленську церкву з монастирем, школою, друкарнею і шпиталем, які б опинилися під послушенством константинопольського патріарха або ж екзарха останнього — київського митрополита. Св. Петро Могила на прохання засновників цього братства видав благословенну грамоту від 23 вересня 1636 р.,

якою, зокрема, заборонив будь-якому єпископу втручатися у справи братства. Крем'янецьку ж братську школу треба було влаштовувати на зразок Києво-Братської.

Наслідком цих дій стало значне посилення центральної влади, але при цьому не були підірвані демократичні засади, наявні в Київській православній митрополії. Невипадково навіть митрополит УГКЦ Андрій Шептицький називав св. Петра Могилу «великим реформатором обряду і церковного життя» і за впливом порівнював його з московським патріархом Никоном.

Важко переоцінити значення й богословських творів святого, який усе життя осмислював проблему «Бог — світ — людина». Розгорнутий виклад внеску святого у цьому напрямі, як і його філософських концепцій, можна знайти у дослідженнях Віри Нічик. Тут відзначимо лише деякі принципові моменти. На відміну від панівних у середньовіччі уявлень, коли з іменем Бога пов'язували тільки невблаганність, вимогу суворого аскетизму, зневагу до земного життя й людської тілесної природи, у св. Петра Могили Бог постає передусім у його всеблагості і безмежній любові до людини. Роздуми про Бога святий органічно вписує в контекст проблеми чинів і розвиває їх у двох напрямах: по-перше, це міркування про «Бога в собі», тобто про Його сутність, троїстість Божих іпостасей та їхню єдність, про двоєдину природу Христа тощо; по-друге, Бог розглядається крізь призму Його дій та їхніх наслідків, через Його ставлення до створеного Ним світу й передусім людини. Виклад православного вчення про сутність Бога святий спрямовував проти поширених у той час в Україні ідей антитринітаризму, які заперечували божественну суть Христа або ж вважали, що кожна іпостась Пресвятої Трійці (Бог-Отець, Бог-Син, Бог Дух Святий) є окремим Богом. Ці ідеї, сповідувані громадами антитринітаріїв, становили серйозну небезпеку для православ'я, і тому св. Петро Могила у своїх творах приділяв значну увагу їх критиці з православних позицій.

ОСВІТНЯ РЕФОРМА

Важливою та багато в чому вирішальною подією в культурному, релігійному й політичному житті України була освітня реформа св. Петра Могили, зокрема створення національної вищої школи — Києво-Могилянської академії. Сутність перетворень полягала в тому, щоб, оберігаючи вітчизняні освітні здобутки, національні традиції й православну віру, створити якнайсприятливіші умови для ознайомлення з тогочасними загальноєвропейськими культурними надбаннями. На думку святого митрополита, освіта, знання, а з ними ідеї та духовність, поширюючись між різними станами й групами населення, повинні були служити єднанню, мали стерти суперечності між людьми, які належали до різних конфесій, навчити толерантності стосунків, не порушуючи основ батьківської віри. Високоосвічена, толерантна молодь, переконана в гідності свого народу, нації, неодмінно виборюватиме державну незалежність, достойне місце Україні серед європейських держав. Реформування освіти було якнайтісніше пов'язане з реформуванням церкви — найголовнішого в той час суспільного інституту в Україні. Хоча митрополит мав у цьому напрямі діяльності попередників, насамперед князя Костянтина II Острозького, який заснував Острозьку академію, однак підняти цю справу на належний рівень, створити перший український

університет (і взагалі перший університет у православному світі) зміг тільки св. Петро Могила.

Історія Києво-Могилянської академії бере свій початок від створеної 15 жовтня 1615 р. Гальшкою Гулевичівною й Петром Конашевичем-Сагайдачним за підтримки братства Київської братської школи при Богоявленському Братському монастирі на Подолі. Потім святий, ще як архімандрит, восени 1631 р. відкрив Лаврську школу, залучивши до неї молодих здібних викладачів (Ісайю Трофимовича-Козловського, Сильвестра Косова, Стефана Почаського та ін.), які здобули освіту в латинських академіях Речі Посполитої (у Кракові, Вільні і т. д.) та імперії Габсбургів (у Відні). Україна, що стояла на кордоні двох культур, двох світів — Заходу і Сходу, потребувала не замкнутості і культивування старожитностей, а їх збереження й відкритості до культурного компромісу. Це надавало її народові можливість зберігати національну ідентичність, усвідомлювати свою окремішність, захищати її за допомогою власної держави й стати на один рівень з іншими європейськими країнами. Оскільки виникли певні тертя між братчиками та печерським архімандритом, довелося йти на компроміс: 30 грудня 1631 р. було прийнято рішення про об'єднання Братської і Лаврської шкіл, а з 1 вересня 1632 р. об'єднана школа під назвою Київський братський колегіум, або Києво-Могилянський колегіум, розпочала свій перший навчальний рік. Пізніше, 14 березня 1633 р., св. Петро Могила отримав від короля Владислава IV грамоту на право надання цьому закладу статусу академії. Але коронні канцлери не доклали до привілею своєї печатки, тому він не набрав юридичної сили. Причина полягала в тому, що статус академії давав право читати богослов'я, а панівні кола католицької Речі Посполитої не хотіли зміцнення Православної Церкви. Лише за 25 років на підставі Гадяцького договору 1658 р. Києво-Могилянський колегіум і формально став академією.

Вже в перші роки опікунства святого Києво-Могилянською академією читали богослов'я, було закладено кам'яну Свято-Духівську церкву, що існує й досі, бурсу, в якій жили найбідніші вихованці, переважно сироти, проведено водогін. Могилянські спудеї отримали зручне тепле приміщення з бібліотекою і домовою церквою на честь свв. Бориса та Гліба. Для викладачів митрополит звів декілька дерев'яних будинків. І все це власним коштом! Потім він міг добитися передання Братському монастиреві, отже, й колегіумові, низки сіл, залучив кошти благодійників, завдяки чому «Могилянка» міцно стала на ноги.

Святий митрополит активно збагачував академічну бібліотеку. Серед книг, які він придбав лише під час перебування у Кракові та Варшаві у 1632—1633 рр., були твори античних мислителів, зокрема Цицерона, Демосфена, Квінтиліана, Лукіана Самосатського, посібники з поетики й риторики італійських авторів, праці отців християнської Церкви, зокрема повне зібрання творів Кирила Олександрійського, твори св. Іоанна Дамаскіна, твори європейських гуманістів — Еразма Роттердамського, Рудольфа Агріколи, Піко де Мірандоли. В академічній бібліотеці, крім численних творів грецькою, латинською, польською, давньоєврейською, німецькою, французькою мовами, був навіть Коран латинською й арабською мовами, а також велика кількість словників різних мов, у т. ч. і східних.

Святий створював колегіум на засадах організації братських шкіл з їхнім демократизмом, толерантністю, всестановістю, рівністю всіх у навчанні. Все це, як слушно відзначила відома дослідниця історії «Могилянки» Зоя Хижняк, формувало з вихованців колегіуму єдиний інтелектуальний стан — високоосвічений, свідомий свого покликання слугувати суспільству й Православній Церкві. Водночас святий збагатив своє дітище західноєвропейським освітнім і педагогічним досвідом, узявши за взірець польські єзуїтські колегіуми. Але це не можна назвати сліпим запозиченням, бо в основу організації

навчання та виховання були покладені національні здобутки й осмислене спрямування школи на потреби вітчизни й Православної Церкви..Забезпечивши вищий, порівняно з братськими школами, рівень освіти та її міцні православні засади, святий зміг поєднати в одне гармонійне ціле університетську освіченість, православну побожність і звичаї українського народу. Він закликав студентів, засвоюючи науку, міцно триматися православної віри. Сучасні дослідники життя й діяльності св. Петра Могили, історії Києво-Могилянської академії (А. Жуковський, В. Нічик, З. Хижняк та ін.) підкреслюють видатну роль святого як педагога. Зокрема, В. Нічик зазначала, що митрополит великого значення надавав поєднанню науки з моральним вихованням, і не випадково у його бібліотеці були книги Яна Амоса Коменського та Мішеля де Монтеня — визнаних у світі педагогів. Серед чеснот, які святий особливо хотів прищепити молоді, перше місце посідала працелюбність. Святий засуджував неробство як підґрунтя багатьох моральних вад: «Лінивством и лежнею не бавмо ся, але робімо й працуймо, жебысмо и сами покарм и одіяниє міли и убогим и потребуючим з того ж уділяли, як нам Писмо Святое росказует. Пожитечная єст реч чоловікови и Богу приємная, робити и працовати. Бо хто працовати не хочет, жебы теж и не їл, божественный апостол Павел мовит... З ліности абовім родится лежня, а з лежни роспуста, з роспусты сваволя и вшелякая злость... И хто может, а не працует, як драпіжнца сужен будет, бо обидва заровно чужим себе потом и кровю кормят, поят и одівают».

Відродження Церкви, становлення державотворчої думки, культурні й дипломатичні контакти потребували приходу людей нової формації, набуття певних манер спілкування. Св. Петро Могила, вбачаючи у своїх вихованцях саме тих, хто буде репрезентувати Україну, виховував у них ґречність, толерантність, уміння поводитись у різних життєвих ситуаціях. Він розробив для них правила

поведінки. Особливо це мало сенс за умов навчання в академії дітей із різних соціальних прошарків, навіть жебраків. В «Антології», перекладеному і виданому ним творі «Преподобного отца нашего Аввы Доротея поученія душеполезна» (К., 1628), св. Петро Могила подає учням елементарні правила пристойної поведінки: поступатися місцем на дорозі старшому; чекати товариша, з яким ідеш, не перебивати його, коли він з кимось розмовляє, не дорікати за затримку; за трапезою ніколи не брати собі їжу першим «перед дружиною твоєю» або перед гостем чи подорожнім; коли «кашляніє прийдет» або «прозіваніє», відвертатися від столу; якщо ж будеш змушений сміятися, «да не явят ти ся зуби», а в розмові з жінками — опустити очі долу. Говорити треба лагідно, цнотливо, не звинувачуючи «в коем кого погрішеніи..., но себе самого не пущай у всіх повинна»; святий засуджував пустопорожню балаканину.

Навчання ґрунтувалося на програмі «семи вільних наук» — загальноприйнятих у європейських навчальних закладах. У молодших, граматичних, класах вивчали мови — грецьку, латину, польську, а головне — книжну церковнослов'янську, або слов'яно-руську, яку поступово замінює руська (українська). Низка професорів академії знала також арамейську, арабську, турецьку, татарську, халдейську й інші східні мови. Потім у «Могилянці» стали викладати давньоєврейську, німецьку та французьку мови. Повний курс навчання тут тривав 12 років, усього викладали 30—32 предмети, як і в 7—8 ординарних класах (школах). До останніх належали чотири граматичних класи: фара (від лат. «світло»), інфима (від грец. «найнижчий»), граматика й синтаксема, потім ішли класи поетики (піїтики), риторики, філософії та богослов'я. Були ще неординарні класи дисциплін, кількість яких не була постійною.

Спочатку студеї «Могилянки» вчилися читати й писати, велику увагу приділяли знанню іноземних мов, вивчали також катехізис (майбутній Закон Божий), арифметику, геометрію, нотний спів та

музику. Слідом за граматичними класами в Могилянському колегіумі йшли класи вищої гуманітарної освіти — поетика й риторика, де вивчали творчу спадщину як античних авторів (Гомера, Арістотеля, Горація, Вергілія, Цицерона), так і авторів часів середньовіччя та ранньомодерної доби (Петрарки, Скалігера, Понтано та ін.), розробляли традиції вітчизняного віршування та ораторського мистецтва, навіть ставили перші шкільні п'єси, насамперед на біблійну тематику. Вершиною освіти, до якої сягали не всі вихованці, були філософія та богослов'я. Студентів знайомили з філософськими поглядами Арістотеля, Платона, Демокріта, Анаксагора, Геракліта, Епікура, Сенеки, Діогена, а також Фоми Аквінського, Авіценни, Аверроеса, св. Григорія Богослова, представників філософської думки Нового часу — Тихо де Браге, Макіавеллі, Спінози, згодом — Галілео Галілея, Коперніка, Декарта й ін. Філологічна традиція, закладена в колегіумі, сформувала якісну академічну перекладацьку школу. Тоді ж почалося активне осмислення й засвоєння всієї попередньої наукової й культурної, зокрема й філософської, спадщини. Філософію та історію філософії почали викладати вже як окремий предмет. Могилянські вчені досліджували також окремі проблеми філософії, писали твори, проводили філософські диспути, до яких залучали й студентів. Тобто вже за св. Петра Могили відбувається становлення в Україні професійної філософії.

Богословські праці могилянських учених ґрунтувалися на творах отців Східної церкви — свв. Григорія Назіанина, Іоанна Золотоустого, Василя Великого, Іоанна Дамаскіна, візантійських учених Льва Математика, Михайла Псела. Добре знали в академії також праці католицьких і протестантських богословів, зокрема свв. Августина, Франциска Асизького, Пелагія, Дунса Скота, Томи Кемпійського. Незважаючи на те, що колегіум за часів Петра Могили не отримав офіційного статусу вищого навчального закладу, однією з ознак якого було й право викладати богослов'я, святий відкрив

богословський клас. З огляду на обставини це не афішували, тому маємо лише обмежені дані, здебільшого опосередковані. Зокрема, відомо, що богослов'я в Колегіумі читали неофіційно у 1640, 1642—1646 рр. Тільки здобувши за Гадяцькою угодою 1658 р. статус вищого навчального закладу, академія отримала й офіційне право викладати богослов'я. Ерудиція, знання філософських і богословських творів західних і східних вчених, глибока відданість східному православ'ю — все це сприяло формуванню в академії власної богословської школи, основи якої закладені були св. Петром Могилою.

Якраз із тих, хто закінчував останні класи й нерідко ставав викладачем у своїй альма-матер, виросла ціла плеяда видатних церковних і культурних діячів. Варто сказати, що тільки у XVII — XVIII ст. «Могилянка» дала православному світові 15 святих, у т. ч. особливо знаних, як-от: Димитрій Ростовський (Туптало), Паїсій Величковський, Інокентій Іркутський, Іоанн та Павло Тобольські (нині за неповними даними кількість святих серед вихованців та викладачів «Могилянки» сягнула 40, отже, поступається тільки Києво-Печерській лаврі, якщо говорити про українські та білоруські землі). Таким чином, св. Петро Могила й об'єднані єдиною ідеєю його соратники піднесли Могилянську академію, а з нею і Київ, до рівня найбільших теологічних осередків світу.

Вихованці «Могилянки» славилися в усьому православному світі як блискучі богослови, проповідники й перекладачі, їх охоче брали на царську службу, вони були безпосередньо причетними до відкриття всіх (!) духовних академій і семінарій у Російській імперії, починаючи від Слов'яно-греко-латинської (1688) у Москві, очолювали єпископські кафедри... Про те, що Петро Могила як реформатор освіти пішов правильним шляхом, свідчить уже той факт, що навіть найвидатніших вихованців «Могилянки» не вдалося порахувати у фундаментальному енциклопедичному виданні «Києво-Мо-

гилянська академія в іменах» (К., 2001). Самі за себе говорять імена таких діячів науки та культури, як Інокентій Гізель, Йосиф Кононович-Горбацький, Феофан Прокопович, Арсеній Сатановський-Корецький, Єпифаній Славинецький, Григорій Сковорода (теологи, філософи, письменники, перекладачі), Феодосій Софонович (богослов і історик), Яків Маркович (мемуарист), Мелетій Смотрицький (богослов і філолог), Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Василь Капніст (письменники), Симеон Полоцький (педагог, перекладач, основоположник російської літератури), Михайло Козачинський (філософ і драматург, основоположник сербського театру), Микола Остроградський (математик), Нестор Амбодик-Максимович (медик і ботанік, основоположник акушерства), Петро Прокопович (видатний бджоляр), Василь Григорович-Барський (мандрівник, перший український учений-орієнталіст), Іван Григорович-Барський (видатний архітектор) та багатьох-багатьох інших. З «Могилянкою» пов'язані імена низки гетьманів України (Юрія Хмельницького, Івана Самойловича, Івана Мазепи, Пилипа Орлика), а також імена численних представників козацької старшини (суддів, полковників, сотників тощо).

Свої просвітницькі ідеї св. Петро Могила прагнув розповсюдити далеко за межі Києва й навіть України. Так, у 1640 р. з його ініціативи за зразком Києво-Могилянського колегіуму виникла Слов'яно-греко-латинська школа при знаменитому монастирі Трьох Святителів у Яссах, який тепер став найважливішим центром освіти у придунайських князівствах. Цією школою, що була зменшеною копією «Могилянки», керували Софроній Почаський з Ігнатієм Євлевичем та інші вихованці академії. Очевидно, саме тут навчався видатний молдавський і російський учений і дипломат Микола Спафарій-Мілеску. На жаль, школа в Яссах з різних причин існувала недовго, і особливо прикро, що до її закриття були причетні викладачі-греки.

ЗВЕРШЕННЯ ОСТАННІХ РОКІВ ЖИТТЯ

Під час Реформації та Контрреформації для християн різних конфесій надзвичайно актуальною стала проблема вироблення катехизису, тобто стислого викладу теоретичних засад православної віри, пояснення догматів. Активно розробляли й видавали катехізиси лютеран, кальвіністів, наприклад Шимона Будного (Несвіж, 1562), англікан та інших протестантських сповідань. У відповідь католики видрукували свій катехізис. У Православній Церкві ще з VIII ст. існував виклад віри Іоанна Дамаскіна, але він був надто стислим і до того ж не міг дати відповіді на суперечливі питання, що виникли за 600 років у ході дискусій між православними, католиками та протестантами. Справу ускладнювало те, що в католицьких і протестантських колах почали створювати псевдоправославні катехізиси — фальшивки, які дискредитували православну віру. Не можна стверджувати, що у Православній Церкві не розуміли необхідності написання власного катехізису, але спроби його створення були невдалими.

Св. Петро Могила поставив завдання створити не просто черговий катехізис, а такий, який би ґрунтувався на бездоганній основі, увібрав би історичний та богословський досвід Православної Церкви і був би прийнятний Собором і Вселенським патріархом. Святий узявся до цієї справи разом із Трофимовичем-Козловським

та Косовим. Спочатку була здійснена певна «проба пера». Косов опублікував свою невелику за обсягом «Дидаскалію» (Луцьк, 1638; 2-е вид. — Львів, 1643), яка була кроком уперед, але все ж замалим. Тоді св. Петро Могила та Ісайя Трофимович-Козловський у 30-х рр. XVII ст. створили свій катехізис, значно більший за обсягом, аніж попередній. У ньому увагу було зокрема слушно сконцентровано на принципових відмінностях між православною та католицькою вірою, у питанні про походження Святого Духа (у православ'ї Дух Святий походить від Бога-Отця, у католиків — і від Бога-Отця, і від Бога-Сина), про роль римського папи. Для здобуття належного авторитету її треба було прийняти на Соборі, скликання якого було надзвичайно важкою справою. Але святий упорався і з цим завданням. Собор ухвалили розпочати в київській Софії в день Різдва Пресвятої Богородиці, тобто 18 (8) вересня 1640 р. На нього запросили і світських осіб, про що свідчить єдиний збережений документ — митрополичий лист-запрошення від 4.07.1640 р., надісланий з Городка на Волині й адресований Хрестовоздвиженському братству в Луцьку. У ньому митрополит наголошував на гострій потребі вироблення «Сповідання православної віри», бо через утиски на православних і зміцнення сект посилилися кризові явища в Церкві, посилилася децентралізація, яка загрожувала анархією й занепадом, чимало вірних засвоювало неправославні погляди й обряди. За словами св. Петра Могили, дійшло до того, що часом було важко визначити, чи дійсно православною є людина, чи є такою тільки номінально. Київський митрополит закликав до виправлення помилок та відродження Церкви і з цією метою скликав Собор.

Порядок денний Собору становила низка теологічних питань, насамперед про здійснення таїнств, про братства й школи, про церковну адміністрацію та церковну дисципліну, але в центрі уваги був розгляд катехізису. Хоч на Соборі і не було єпископів, але їх представляли поважні особи, в т. ч. два єпископи Феофанового висвячен-

ня — Ісаакій Борискович, колишній луцький єпископ, від Афанасія Пузини, та Авраамій Страгонський, колишній пінський єпископ, від Арсенія Желиборського. Також прибули на Собор о. Панкратій Гридич від перемиського єпископа Сильвестра Гулевича та о. Софроній Чижевський — від оршанського єпископа Сильвестра Косова. Після них назвали Ісайю Трофимовича-Козловського, ігумена Свято-Микільського Пустинного монастиря, якому цей Собор надасть почесне звання доктора богослов'я, слуцького архімандрита Самуїла Шицика та інших представників духовенства, зокрема ректора Києво-Могилянського колегіуму Йосифа Оксеновича-Старушича.

Сам митрополит відкрив Собор, виголосивши тривалу промову. Після цього було обрано голову Собору, яким став Самуїл Шицик. Дебати точилися протягом 10 днів, з 18 по 28 вересня 1640 р. Так, Трофимович-Козловський наголосив на гострій потребі ухвалення православного катехізису, створеного св. Петром Могилою. Учасники Собору обговорювали й ухвалювали положення і щодо Священної літургії, і щодо правильного здійснення треб, які так чи інакше перегукувалися з проблемами катехізації. Важливі ухвали були скеровані на піднесення освітнього рівня духовенства, посилення вимог щодо його моралі. Учасники Собору вимагали не висвячувати малограмотних кандидатів, а попів-двоєженців забороняли допускати до здійснення церковних служб. Були ухвалені важливі рішення, спрямовані на посилення влади київського митрополита. У цьому дусі витримані ухвали наступного дня про консисторський суд, до якого мали звертатися представники духовенства. Тоді ж, 21 вересня, розгорнулася дискусія між св. Петром Могилою та Ісаакієм Борискевичем про місцезнаходження душ праведників. Оскільки вона не дала результатів, то вирішили звернутися до Вселенського патріарха, аби розв'язати це питання. Обговорювалися й інші богословські проблеми та проблеми практичного життя. Було ухвалено, що під час похорону священик має йти перед тілом покійника, а не

за ним. Дуже важливим став висновок щодо таїнства хрещення, яке у крайньому разі могла здійснити навіть баба-повитуха. Для того, щоб ці повитухи правильно виголосили найпростішу формулу хрещення («Охрещується раб (раба) Божа в ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа»), їх мали навчити священики.

Дискусія тривала й надалі. 26 вересня було завершено читання правил, зокрема заборонили падіння ниць віруючих у храмі під час перенесення Святих Дарів. Цей крок був цілком логічним і виправданим, бо такої практики не було раніше, а переступання священика, який тримає в руках чашу зі Святими Дарами, через людей могло викликати святотатство (пролиття Причастя). Розглядали й проблеми церковних шлюбів, перевірки священиками знання церковної служби. Тепер ігумен Свято-Микільського монастиря Ісайя Трофимович-Козловський мав наглядати за протопопами, а ті мали почергово служити у Святій Софії у присутності митрополита. Те ж мало на меті і прийняття положення про незалежність братств від єпископів, які, однак, були зобов'язані коритися владі митрополита. Заборонялося, принаймні тимчасово, приймати в ченці тих кандидатів, які не були на послуху у Свято-Микільському монастирі, де перевіряли міцність віри і знання основ православ'я, моральні якості кандидатів. Таким чином, сито, яким просіювали кандидатів у монахи, ставало щільнішим, отже, поліпшувався відбір гідних кандидатів. Ченці повинні були жити лише в монастирях, а не в миру. Були прийняті й інші статті, які мали запобігати порушенню моральних норм.

Прийняття катехізису («Викладу віри Церкви...»), що було центральним питанням на Соборі, засвідчило його беззаперечний успіх. Це питання розглядали протягом 6 з 10 днів Собору, і наслідком стало прийняття фундаментального документа, автором якого були насамперед св. Петро Могила та Ісайя Трофимович-Козловський. Щоправда, Собор унаслідок дискусії вирішив передати деякі пунк-

ти на розгляд Вселенського патріарха Парфенія І, який у цій справі листувався з київським митрополитом. Патріарх зрозумів колосальне значення катехізису і вжив заходів, щоб відповідний проект розглянули на Соборі в Яссах. Сприяв цьому й молдавський господар Василь Лупул, приятель і Парфенія, і св. Петра Могили, а до того ж і родич останнього по лінії дружини. Сюди патріарх відрядив екзарха, єпископа Порфирія, а також головного в той час грецького богослова Мелетія Сирігоса. Св. Петро Могила прислав до Ясс своїх представників: Ісайю Трофимовича-Козловського, Йосифа Кононовича-Горбацького, ректора Києво-Могилянського колегіуму, Ігнатія Оксеновича-Старушича. На Ясському Соборі 1642 р. був рішуче відкинутий кальвіністський катехізис псевдо-Лукариса. Після жвавих дебатів та дискусій, які тривали до 30 жовтня, були обговорені й ухвалені поправки до українського проекту.

Перероблений проект катехізису вислали з Ясс на затвердження до Константинополя та до інших трьох православних патріархів, крім московського. Він дістав їхню схвальну оцінку і з певними поправками був затверджений на підставі рішень Собору архієреїв та духовенства Вселенським патріархом Парфенієм I 21 березня 1643 р. Таким чином, велика мрія св. Петра Могили здійснилася: «Православна Церква мала нарешті книгу, котру могла показати всім як свою символічну книгу». На жаль, справа з виданням катехізису затяглася через падіння патріарха Парфенія І. Тоді ініціативу знову перейняв св. Петро Могила й видав скорочений варіант катехізису «діалектом руським» та польською мовою в Києві наприкінці 1645 р. — «Собрание короткой науки о артикулах віри православно-кафолической християнской» («Zebranie krótkie...»). Без сумніву, він планував видати й Великий катехізис, тобто повний варіант книги, але це вимагало значно більшого часу. 30 травня 1646 р. нове видання скороченого катехізису св. Петра Могили вийшло у Львові в друкарні львівського єпископа Арсенія Желиборського, а у 1649 р. книгу перевидали

в Москві. Протягом XVII—XVIII ст. було здійснено 25 видань цього твору в Україні та в Росії, відомі близько 20 видань румунською мовою, 16 — грецькою, є також видання англійською, болгарською, голландською, німецькою, сербською, угорською мовами. Значення видання скороченої версії катехізису важко переоцінити. Мали цілковиту рацію О. Крижанівський та С. Плохій, підкреслюючи, що «адекватної відповіді на цей виклик [Реформації та Контрреформації. — *Ю. М.*] не спромігся дати жоден із відомих тоді православних центрів Сходу», не кажучи вже про Москву. Катехізис діяв на всій території Російської імперії до 1867 р., коли його замінив катехізис московського патріарха Філарета, який, однак, активно використав плід праці свого попередника — св. Петра Могили.

Одночасно з написанням «Ісповідання» св. Петро Могила мусив приділити увагу безпосередньо полемічній боротьбі. Якраз у цей час, 1642 р., Касіян Сакович, покинувши вже не тільки Православну Церкву, але й унію, став римо-католицьким ксьондзом і у своїй новій книзі «Епанортосіс albo Perspectiwa...» здійснив грубі нападки на східний (візантійський) обряд, спільний для православних та уніатів, у традиційному для ренегатів запалі не посоромився звинуватити русинів-українців у темноті та неосвіченості. У відповідь св. Петро Могила, ймовірно, за допомогою декого зі своїх сподвижників, написав гостру й дошкульну відповідь, видрукувавши її окремою книгою «Літос abo kamień...» (К., 1644). На підставі глибокого розуміння духу й літери Святого Письма, великого комплексу богословських та історичних джерел він ущент розбив аргументи Саковича, довів, що православне віровчення та обряд ґрунтовані на Христовій науці й апостольських традиціях. Не приховуючи недоліків у побуті українського духовенства, київський митрополит чітко вказав на їхню основну причину — тяжке становище Православної Церкви під владою католицької держави. При цьому святий, будучи дуже критичним щодо особи Саковича, не переніс свій запал на Католицьку

Церкву в цілому, шануючи почуття її вірних. «Літос» приніс його авторові заслужену славу, а про потужність аргументації митрополита свідчить уже той факт, що римо-католицька сторона не спромоглася на солідну відповідь, а своє невдоволення звернула проти Саковича, який зробив їй ведмежу послугу.

Завершивши одну фундаментальну працю, св. Петро Могила всі зусилля спрямував на наступну. На порядку денному було створення «Требника», тобто викладу молитов, відправ, чинопослідувань, які стосуються виконання різноманітних таїнств і треб (хрещення, миропомазання тощо). До того використовували українські друковані требники, які мали чимало недоліків, так само, як грецькі рукописні, часом доводилося застосовувати католицькі требники. Знову виникла гостра проблема виправлення та очищення богослужбових книг, створення нових. Показовий, комічний і водночас сумний приклад наводив сам св. Петро Могила, коли згадував про молитву до баби-повитухи, яка мала сповивати маленького Христа: «А звідки баба-повитуха влізла в требники, я не знаю», бо ж «Спаситель наш, народившись, ніким іншим був повитий, тільки самою Пречистою Дівою, а повитуха нічого там діяти не мала», про цю бабу не згадують святі євангелісти. Так само «влізла» до стрятинського требника церемонія про причастя богоявленською святою водою, що є нічим іншим, як забобоном. Тому св. Петро Могила був змушений звернутися до грецьких, латинських (якщо вони не суперечили православній традиції) і слов'янських джерел, провести гігантську роботу з їх узгодження й виробити належні богослужбові чини, викладені в надрукованому у Києві «Требнику» обсягом понад 1600(!) сторінок. Ця книга складається з трьох частин: 1) виклад чинопослідувань таїнств; 2) послідовність освячень та благословень церкви та церковних речей, будинків, колодязів та ін.; 3) чини молебнів та молитов на різні випадки, де вони не суперечили правам. Святий використав також деякі рукописні требники, врахував наяв-

ну практику, усні перекази. Він очистив і виправив текст, водночас поповнив «Требник» на 20 чинів, залучив низку нових, появу яких викликало саме життя. Окремі частини твору можна розглядати як своєрідні посібники з гомілетики й красномовства взагалі, вони містять зразки проповідей. Цей твір, як і «Православне сповідання», розроблене святим, розширення ним сфери вживання української мови в церковних книгах та відправах сприяли витворенню єдиного комунікативного простору української культури та прискорили процес українського націотворення.

Хоча «Требник» був написаний у православному дусі, московські богослови спочатку засудили його на своєму Соборі 1690 р., а московський патріарх Адріан навіть наказав його спалити разом з багатьма іншими книгами українських та білоруських богословів XVII ст. (Л. Барановича, І. Галятовського, С. Полоцького, Ф. Софоновича та ін.). Синод РПЦ у 1757 р. реабілітував «Требник», за 10 років знову заборонив, але потім таки дозволив використовувати його в церковній практиці.

«Требник» був останньою прижиттєвою книгою Петра Могили, і святий ще встиг побачити її у видрукуваному вигляді. Ще важливіший проект — нове видання Біблії — йому, на жаль, уже не судилося здійснити. Відомо, яких зусиль і коштів вимагала свого часу від гуртка князя Костянтина II Острозького підготовка тексту виданої Іваном Федоровим (Острог, 1581) Біблії, яку, до речі, добре знав святий. Однак Острозька Біблія була неповною, тому постало питання перекладу Святого Письма українською мовою, принаймні мовою, ближчою до української, ніж та, якою була видана Острозька Біблія. Глибокий інтерес до цієї справи виявив св. Петро Могила. В його бібліотеці було кілька видань Біблії грецькою й латинською мовами, Біблія німецькою мовою, видана 1519 р. в Лейпцигу, П'ятикнижжя єврейською мовою, а також чимало тлумачень до цих видань, зроблених М. Лютером, Ф. Меланхтоном й іншими вчени-

ми-протестантами, які започаткували переклади Святого Письма національними мовами. Готуючись до власного перекладу Біблії українською мовою, святий власноручно зробив чимало виписок із різних видань, а лаврський гравер Ілля підготував для майбутнього видання Старого Заповіту багато відбитків гравюр і мідьоритів (із них близько 140 збереглося). Для їх виконання Петро Могила надав Іллі як взірець так звані «Лицьові Біблії» європейських майстерень, зібрані в альбом нідерландським видавцем Фішером (Піскатором). У передмові до «Тріоді» (Львів, 1642) сказано, що св. Петро Могила багато працював над виправленням Біблії і планував видати її якнайшвидше, уже збирав кошти на це. Але смерть не дала змоги святому довести цю справу до кінця, а матеріали, які стосуються підготовки до друку тексту Святого Письма, не збереглися, принаймні досі їх не виявили...

ПЛАНИ СТВОРЕННЯ КИЇВСЬКОГО ПАТРІАРХАТУ

Ідея створення Київського патріархату, тобто Помісної Автокефальної Української Православної Церкви, сягає корінням мало не апостольських часів. Варто вказати на функціонування на території Південної України та Криму двох автокефальних утворень (Скіфської та Херсонеської єпархій), які втратили свою автокефалію лише внаслідок суто зовнішніх обставин (нищівних нападів кочовиків) у першій половині V ст. Формально ця автокефалія була скасована рішеннями II Вселенського (Халкидонського) Собору 451 р. Певне прагнення до автокефалії фіксується і за часів київських князів св. Володимира Великого, Ярослава Мудрого та їхніх нащадків, про що свідчать насамперед обрання без благословення константинопольського патріарха митрополитів св. Іларіона та Климента Смолятича. На ці прецеденти посилалися й учасники Київського Собору 1415 р., який так само обрав митрополитом Григорія Цамблака.

Принаймні у XVI ст. ця ідея знову відроджується, зокрема про Київський патріархат першим заговорив тоді князь Костянтин II Острозький у своєму листі до єпископа Іпатія Потія від 21 червня 1593 р. Другий проект створення Київського патріархату виник серед єпископату Київської митрополії у 1590—1595 рр. Коли ж відбулася Берестейська унія, а потім була відновлена православна ієрархія у 1620—1621 рр., ідея Київського патріархату набула інших

модифікації та звучання. Представники як Православної Церкви, так і УГКЦ почали розглядати створення Київського патріархату в контексті подолання церковного розколу, причому кожна сторона мала власну його візію. Уніати вбачали в Київському патріархаті засіб підвищення статусу Церкви, але хотіли, щоб майбутній київський патріарх був під зверхністю римського папи. Це, в принципі, мало що змінювало, оскільки у такому разі Київський патріархат був би складовою, хоча й дещо упривілейованою, частиною Католицької Церкви. Що ж до православних, то під Київським патріархатом вони в ідеалі розуміли власну Автокефальну Православну Церкву, глава якої відповідальний лише перед Господом Богом. Щоправда, задля досягнення компромісу православні вважали можливим задовольнитися, принаймні на певному етапі, програмою-мінімум: Київський патріархат мав би бути автономним у складі Константинопольського патріархату, причому передбачалося, що з цього питання Рим і Константинополь досягнуть згоди. Духовенство вбачало існування Київського патріархату в контексті нової, універсальної унії, на яку дали б благословення всі православні патріархи. Ця ідея набула нового звучання на Київському Соборі 1621 р., на якому підкреслювалося, що православ'я в Русі-Україні та в Білорусі бере початок від св. апостола Андрія Первозванного. Тут же було вказано і на історичні прецеденти — соборне обрання київськими митрополитами св. Іларіона, Климента Смолятича та Григорія Цамблака. У 1624 р. уніатський митрополит Йосиф-Вельямин Рутський запропонував реалізувати ідею Київського патріархату з тим, щоб він був підпорядкований Риму і водночас визнаний православним світом. Римська курія ухилилася тоді від конструктивної відповіді, вимагаючи підкорення всього православ'я папі римському. Це й було однією з головних причин того, що справа тоді не дійшла до спільного, об'єднавчого Собору і проголошення Київського патріархату.

Третій докладний проект його створення запропонував Мелетій Смотрицький, і цей план викликав зацікавлення спочатку в римської курії та короля Сигізмунда III, а потім і у Владислава IV, який прагнув зняти або принаймні пом'якшити міжконфесійний конфлікт усередині своєї держави. Передбачали, що першим патріархом мав стати Йосиф Рутський. Цікаво, що сам Рутський у 1629 р., очевидно, під враженням позиції св. Петра Могили на тогорічному Київському Соборі незадовго до смерті пропонував на патріарший престол кандидатуру києво-печерського архімандрита. На думку Рутського, Петро Могила міг би послужити справі унії не тільки в Україні, але й у Молдавії та Волощині, оскільки святий був людиною освіченою, досвідченим богословом, високоморальним і дуже вимогливим. Однак православні відкинули план Смотрицького на Соборі.

Св. Петро Могила за таких обставин не міг не сказати свого слова в цій надзвичайно важливій справі. Його бачення Київського патріархату в контексті ліквідації Берестейської унії, церковного розколу в Русі-Україні та Білорусі й укладення нової, генеральної унії докладно розглянули такі історики, як М. Андрусяк, А. Великий, А. Войтила, С. Голубєв, В. Гриневич, С. Плохій, М. Рехович, Т. Хинчевська-Геннель, Є. Шмурло, більшість із яких репрезентує католицький табір. Встановлено, що головним ініціатором створення спільного Київського патріархату був волинський воєвода, католик, князь Олександр Сангушко, який у жовтні 1635 р. звернувся до Рима з двома посланнями, що їх мав передати домініканець зі Львова Іоанн Дамаскін. Цією справою зайнявся і папський нунцій. На аудієнції у Владислава IV нунцій довідався, що король хоче зустрітися зі св. Петром Могилою та іншими православними єпископами і сподівається схилити їх на свій бік. Владиславу IV дуже кортіло послабити зв'язки Київської православної митрополії з Москвою та Константинополем. Водночас нунцій зіткнувся

з головною перешкодою на цьому шляху — відмовою православних підпорядковуватися папі.

Св. Петро Могила та Йосиф Рутський висловили згоду на проведення спільного з'їзду. Так, Рутський був розчарований тим, що польський єпископат і світська влада Речі Посполитої дивилися на уніатів як на неповноцінних римо-католиків. Король пообіцяв митрополиту і єпископам православної Київської митрополії місця в сенаті. Є дані, що й св. Петро Могила звернувся до православних із пропозицією обрати представників для обговорення питання, яке поставив король. Однак Рим постійно непокоївся через перспективу ослаблення власних позицій у Східній Європі внаслідок створення окремого Київського патріархату. До того ж створення останнього послабило б Константинопольський патріархат, що його Рим хотів останнього узяти під свою зверхність. Аби уникнути ускладнення відносин із Константинополем, курія врешті відмовилася від ідеї створення Київського патріархату, а в питанні про спільний Собор звеліла дотримуватися інструкції від 6.07.1629 р., яка забороняла уніатам брати участь у такому Соборі.

Ще 10 липня 1636 р. римський папа надіслав до волинського воєводи своє послання, у якому хвалив його за намір схилити до унії св. Петра Могилу та луцького єпископа Афанасія Пузину, обіцяв для успіху справи відрядити до воєводи через свого нунція в Речі Посполитій надійну людину. Однак святий був надто досвідченою людиною, щоб не розуміти, які наслідки може потягти за собою прийняття патріаршества з рук папи. Разом з тим він усвідомлював, які величезні потенційні можливості для розвитку Православної Церкви відкриються з утворенням власного патріархату. Щоб не викликати зайвої напруги, св. Петро Могила передав цю справу на розгляд «миру Божого», зробив її публічною. Таким чином, плани створення Київського патріархату він розглядав у контексті розбудови духовної єдності українського народу, відродження його державної неза-

лежності. Передумовою для цього був опір наступові католицизму та унії, з одного боку, та конфесійна толерантність і пов'язаний з нею синтез культур Заходу і Сходу Європи, з другого. Найважливішими суспільними інститутами для цієї розбудови святий вважав школи й колегії, друкарні й бібліотеки, а особливо Церкву, яка спиралася на звичаї, мову та історію народу. Все це сприяло національній ідентифікації. Тому, як слушно зазначала В. Нічик, діяльність св. Петра Могили, вченого товариства друкарні Києво-Печерської лаври та інших його однодумців була спрямована на продукування ідей, що духовно об'єднували й згуртовували народ, ставали потужним націотворчим чинником. У творах святого виразно наявний розрахунок на злагоду суспільних прошарків, на конфесійну толерантність, духовну єдність українського народу, яка вможливить усвідомлення загальнонаціональних інтересів і потреби створити державу на чолі з православним володарем.

Суттєво, що святий сповідував ідею безперервного історичного розвитку України від найдавніших часів та її спадкоємного зв'язку з Київською Руссю (потім цю ідею втілить у своїй хроніці учень святого — Феодосій Софонович). Таку спадкоємність святий розглядав у кількох вимірах — державному, церковному й культурному. Велику увагу приділяв генеалогічним дослідженням династичних ліній зв'язку українських князів з володарями доби Київської Русі та Литовсько-Руської держави. Тогочасну Православну Церкву св. Петро Могила також пов'язував з первісною церквою Стародавньої Русі, заснованою під час її хрещення. Власне, українську мову святий називав «руською», Україну — Руссю або Росією, на відміну від Московії або Московського царства і московської мови; Русь і Москву він розглядав як різні краї і різні народи. Важливим стимулом для роздумів св. Петра Могили про державну й церковну владу була популярна в тогочасних творах ідея самодостатності Русі. Хоча в них ще використовували етикетні васальні формули

щодо польського короля, Русь розглядалася сама по́ собі. Усвідомлюючи себе суб'єктом світової історії, українці-русини відчували в собі сили для творення всіх форм духовного й державного життя, властивого іншим народам, політичної зверхності яких над собою вони не бажали. За часів св. Петра Могили відбуваються зміни і в розумінні України, яку починають розглядати в тогочасних творах не як етнотериторіальний простір, а як етнополітичну структуру, локалізовану в цьому просторі. Як підкреслювала В. Нічик, святий належав до тих нечисленних мислителів XVII ст., які, розбудовуючи підвалини духовності українського народу, добре розуміли значення волі, енергії, діяльної сили в житті особистості й народу загалом. Його ідея про добровільне зречення власної волі та її цілковите підпорядкування божественній розв'язувала в теологічній формі важливе суспільне питання. По суті, вона санкціонувала й освячувала жертовність людини в ім'я політичної свободи нації, її інтересів. Зворотним боком зречення власної волі та її підпорядкування волі народу стає багаторазове посилення волі й активності самої особистості. (Волію не я, в мені воліє й діє Бог, народ.) Врешті, у цьому відображалися й історичні реалії тогочасного життя українського народу та його козацької республіки. Боротьба за релігійну, національну, політичну свободу вимагала концентрації всієї волі кожної окремої особистості... Не випадково, як відзначила Зоя Хижняк, вся академія в грудні 1648 р. вийшла зустрічати на Софійський майдан Богдана Хмельницького, який повертався з переможного походу до західної межі етнічних українських земель. І спудеї, і викладачі разом з київським митрополитом Сильвестром Косовим вітали гетьмана «орацiями й декламаціями». А незабаром класи академії спорожніли: студенти пішли до війська Богданового, щоб виборювати Вітчизні волю.

Справа, всупереч сподіванням апостольської столиці та Варшави, набувала зовсім іншого вигляду. З'явився шанс створити автоке-

фальну Православну Церкву в межах Речі Посполитої, яка не тільки не влилася б до Католицької Церкви, але й увібрала б у себе УГКЦ. З огляду на те, що така Церква була б дійсно національною, яку підтримали б українці й білоруси, а головне — їхня шляхта та Військо Запорозьке, що вона не тільки не ввійшла б до складу Католицької Церкви, а навпаки, повернула б до свого лона греко-католиків, ця перспектива була дуже невигідною римській курії. Не випадково остання почала згортати свої дії в даному напрямі, а після тривалого розгляду взагалі заборонила греко-католикам порушувати цю справу і навіть прибувати на спільний Собор. Однак час від часу відповідна проблема знову виринала на поверхню. Київський митрополит досить чітко висловив свій погляд на папські пропозиції, виявивши значну відмінність православного погляду від католицького, засудивши Берестейську унію і підкресливши свою вірність православ'ю й Константинопольському патріархату. Він підтримав ідею повернення до старої єдності, причому вона мала б бути не «єдністю», а «союзом», визнаним «всіма русинами», і заснування нового, другого, поряд із Московським, слов'янського Київського патріархату. Дуже важливим для з'ясування цієї справи є анонімний меморандум 1644 р., представлений у Римі на початку 1645 р. Католицька історіографія традиційно вважає його автором св. Петра Могилу та Адама Киселя, між тим як православна, представлена єпископом Олексієм (Громадським), підкреслює, що текст меморандуму дійшов до нашого часу не в оригіналі, а в переказі католицького ченця (Громадський вважав переписувачем Франческо Інґолі, хоча ним був капуцин Маґні), а це цілком могло спричинити певні принципові корективи в бажаному для католицької сторони дусі. Однак усі дослідники дотримуються спільної думки про те, що в меморандумі запропоновано цілковито іншу модель унії, ніж та, яка була реалізована у Бересті 1596 року.

Хоча зверхність папи теоретично визнавалася б, але не папа, а Вселенський патріарх був би тут зверхником. Закцентовано й визначну роль Вселенського (Константинопольського) патріархату як Церкви-матері для Київської митрополії, оскільки саме з Константинополя русини прийняли колись святе хрещення. Однак про генеральну унію можна було говорити тільки тоді, коли патріарх зможе самостійно приймати рішення, без утручання з боку турецького султана, а для цього патріарх разом з усіма греками має звільнитися від турецького ярма. Тільки тоді патріарх «поведе нас до згоди». Київського митрополита мало б обирати духовенство всієї митрополії, а за його затвердженням не треба було б посилати ні до папи, ні до Вселенського патріарха. Значне місце відводилося православній шляхті, яка б разом із духовенством вирішувала долю майбутньої злуки церков.

На нашу думку, загалом меморандум виходить із потреби в досить віддаленій перспективі об'єднання Церков, причому Київська митрополія мала б стати, по суті, автокефальною. Взагалі св. Петро Могила визнавав зверхність Константинополя лише як формальну владу і робив певні кроки в напрямі до повного унезалежнення Київської митрополії, тобто до здобуття автокефалії. У зв'язку з цим варто звернути увагу на лист константинопольського патріарха Парфенія I, написаний до нього у 1642 р. Тут патріарх докоряв київському митрополиту за те, що той усупереч канонам жодного разу не написав до нього, не привітав його зі сходженням на престол, діяв усупереч волі патріарха, коли підпорядкував собі Львівське братство (останнє, за грамотами 1589 р. патріарха Іеремії, мало право ставропігії, тобто право коритися не львівському єпископові чи київському митрополиту, а безпосередньо константинопольському патріархові).

Хоча Рим цього разу виявив більшу готовність до поступок, знову припускаючи можливість проведення спільного Собору, відчут-

ним було його невдоволення позицією св. Петра Могили. Рим повністю відмовився від плану Київського патріархату, він уже прагнув до укладення унії на кшталт Флорентійської. Виникли перешкоди й у Константинополі, Києві та Варшаві. Передчасна смерть св. Петра Могили фактично поклала край перемовинам щодо Київського патріархату, тим паче, що у 1648 р. стався вибух Національно-визвольної війни українського народу, який різко змінив геополітичну ситуацію у Східній Європі і змусив відкласти богословські дискусії. Хоча питання про Київський патріархат підіймали час від часу в середині — другій половині XVII ст. учні та сподвижники св. Петра Могили (київський митрополит Діонисій Балабан, колишній ректор Києво-Могилянської академії Феодосій Василевич-Баєвський та ін.). Але доба Руїни, тяжкі війни, поділ України між Московською державою та Річчю Посполитою, падіння Гетьманщини, відновлення колоніального панування обох імперій (Московської та Речі Посполитої) в Україні цілком унеможливили реалізацію ідеї Київського патріархату. Тим не менш, до неї й пізніше зверталися провідні діячі Української Православної Церкви. Реалізація ж даної ідеї стала можливою тільки у XX столітті.

КІНЕЦЬ ЗЕМНОГО ШЛЯХУ

Ще у 1645 р. київський митрополит почувався добре. Він навіть від'їжджав до Ясс, де молдавський господар Василь Лупул видавав свою старшу доньку Марію (сестру Роксанди, яка потім стане дружиною Тимоша Хмельницького) за князя Януша Радзивілла. Останній був кальвіністом, і тому чимало представників молдавської панівної еліти були проти цього шлюбу. Таким чином, київський митрополит був тут присутнім не лише як почесний гість, але і як представник Православної Церкви, який своїм авторитетом мав утвердити законність важливого династичного шлюбу. У такій же ролі мали виступати молдавський митрополит Теофіл і його майбутній спадкоємець — волоський митрополит Стефан. Згідно з молдавським звичаєм батька нареченої не було на шлюбній церемонії, зате були представники низки монархів: короля Владислава IV (снятинський староста Петро Потоцький), бранденбурзького курфюрста; князя Курляндії; господарів Волощини й Трансільванії (останнього представляв визначний полководець Януш Кемені), а також представники від константинопольського патріарха та численних сенаторів Речі Посполитої. Пишні врочистості тривали 12 днів (до 16 лютого), причому гостям показували балет, оперу, театральні вистави, трюки фокусників, екзотичних звірів. Щоправда, невідомо, чи був присутній на цих виставах св. Петро Могила. Але був тут

його учень і сподвижник Феодосій Василевич-Баєвський, викладач Києво-Могилянського колегіуму та майбутній слуцький архімандрит під покровительством Януша Радзивілла, майбутній єпископ Мстиславський, Оршанський і Могилівський (у 1669—1678 рр.). Він присвятив цій події свій латиномовний панегірик «Chorea bini...» — «Подвійний хороводний танець... на весіллі Януша Радзивілла і Марії, господарівни Молдавії, під оплески колегії Могилянської київської...» (К., 1645). Того ж року Василевич-Баєвський видав там ще один латиномовний панегірик, присвячений уже особисто св. Петру Могилі («Sancti Petri...» — «Святого Петра митрополит київський, хрестотворець руський... Петро Могила»).

Але після повернення до Києва здоров'я митрополита стало погіршуватися. В останній рік свого земного життя св. Петро Могила тяжко захворів. Важко сказати, яка саме була ця хвороба, але ймовірно, що якась серцева. Про тяжку недугу митрополита вже знали далеко за межами Києва. Про це, зокрема, свідчить донесення з Варшави папського нунція Джованні Торреса до римської курії від 22 грудня 1646 р., у якому йшлося про очікувану смерть митрополита і про необхідність скористатися цим, щоб поставити на його місце уніата. Відчував свою близьку смерть і сам святий, який уклав заповіт 1.01.1647 (22.12.1646) р. Присутньою при цьому була низка православних шляхтичів: київський каштелян Адам Кисіль, Федір Солтан, Андрій Славецький, Данило Голуб, лаврський намісник Мелетій Красносельський. Пізніше, вже за гетьманування Юрія Хмельницького, тобто у 1659—1660 рр., виникла потреба ствердити цей заповіт, що й зробили не тільки гетьман і київський полковник Василь Дворецький, які, до речі, колись навчалися в Києво-Могилянському колегіумі, але й кілька представників Києво-Печерської лаври. Особисте майно й найбільшу свою цінність — бібліотеку (2131 книга) — митрополит заповів насамперед Богоявленському Братському монастиреві та Києво-Могилянському колегіуму,

потім — Києво-Печерській лаврі та Софійському собору, значні суми заповів на добродійні справи православним монастирям (Скитському, Межигірському, Тригірському, Крехівському, Угорницькому, Мгарському, Густинському), а також жіночим та шпиталям, передусім Феодосіївському, заснованому ним самим, Печерському містечку (нинішній Свято-Феодосіївський монастир, що біля лаври) і братові Мойсею Могилі. Невелику суму грошей він заповів своєму духівникові, о. архідияконові Родіону, цирульнику (лікарю) Росохацькому, слугам, звичайно ж, залишив кошти й на власний похорон. Своє тіло він просив поховати в Києво-Печерській лаврі, «при лівому крилосі між стовпами». Визначив святий коло опікунів Києво-Могилянського колегіуму, а також групу осіб, які мали простежити за виконанням останньої своєї волі. Серед них — як світські особи (Адам Кисіль та Мойсей Могила), так і духовні (ігумени київських монастирів Ісайя Трофимович-Козловський, Йосиф Кононович-Горбацький, Ігнатій Оксенович-Старушич, Костянтин Негребецький, ректор Могилянського колегіуму Інокентій Гізель). Наостанок митрополит слізно просив берегти його колегіум «для хвали Божої і виховання дітей православних руських» і, нарешті, щоб усі молилися за упокій його душі.

Св. Петро Могила помер в ніч проти 11 (1) січня 1647 р., проживши всього 50 років. За давньою традицією тіло митрополита не поспішали ховати, а перенесли у гробу з Києво-Печерської лаври до Софійського собору, де ченці постійно читали біля нього молитви. Між тим, до Києва для прощання зі своїм владикою прибували вірні, представники братств та парафій. Тільки 19 (9) березня 1647 р., в день 40 мучеників севастійських, у вівторок на другому тижні Великого посту його тіло в супроводі мас вірних було урочисто перенесено знову до лаври і після відповідних молитов покладено у Свято-Успенському соборі Києво-Печерської лаври, в тому місці, де він і просив. Не було над місцем поховання ні монумента, ні надгробка...

Коли восени 1941 р. енкаведисти підірвали Свято-Успенський собор, то могилу митрополита завалили уламки. У 1982 р. її знайшов і розкрив київський археолог Харламов, однак доля мощей святого й досі невідома. Один з учасників розкопок передав незначну збережену їх частину до Благовіщенського храму УПЦ Київського патріархату при Національному університеті «Києво-Могилянська академія». Невдовзі їх покладуть до мощевика біля ікони із зображенням святого, яку в наш час подарував Благовіщенському храму митрополит Молдавський та Буковинський Данило (Румунія) і яку вручила настоятелю о. Богдану аташе з питань культури посольства України в Румунії п. Корнелія Лускалова 14 січня 2003 року.

Звістка про смерть Петра Могили пролунала й у католицькому таборі, про що свідчать листи папського нунція в Речі Посполитій Джованні Торреса до Рима. Нунцій знову клопотався про обсадження митрополичого престолу, ще й звинуватив засновані покійним митрополитом школи в кальвіністських та аріанських єресях. Проблема обсадження митрополичого престолу уніатом по смерті св. Петра Могили турбувала католицький табір, що засвідчує виявлений нами лист краківського біскупа Петра Ґембицького від 11 квітня 1647 р., де, зокрема, було сказано: «Як тільки я довідався про смерть київського митрополита Могили, насамперед дякував Господу Богу, що Він знищив такого запеклого схизматика. Я тут же написав до його королівської мості, понижено просячи, щоб він за такою оказією подав (на київську митрополію) досвідченого та побожного уніата; а при цьому знищив і київські школи, заражені аріанством та кальвінізмом». Цей лист красномовно свідчить про справжнє ставлення тодішніх керівників Католицької Церкви до київського митрополита і вкотре доводить, що він ніколи не був прихованим католиком.

Діаметрально протилежною була реакція на смерть св. Петра Могили православних українців, білорусів та молдаван. На неї з гли-

боким сумом відгукнулися українські письменники й літописці — виразники почуттів народу. Про це написали, зокрема, літописці Михайло Гунашевський, Ілля Кощаковський, Феодосій Софонович, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський та ін. Так, Софонович записав у своїй хроніці: «Року 1647 генвара 1 Петр Могила, метрополит киевский, оборонца великий и розширитель православия, помер. Похован в церкви великой Печерской. По смерти его зостал митрополитом Силивестр Косов». Сучасники відзначали видатні заслуги покійного митрополита. Так, його учень, чернігівський архієпископ Лазар Баранович з гіркотою писав про непоправну втрату навіть за 24 роки по смерті святого: «Могила скрила від нас Могилу. При тому пастирі прийнялась у нас добра нива. Не можна досить оплакати Могилу: був він нам отець і пастир любий. Любленого любо прийняли в небі, а нам би потрібен був другий Могила». Пам'ять про св. Петра Могилу і його діяльність в Україні та Молдавії ніколи не згасала, шанували навіть його особисті речі. Так, ми виявили інструкцію українського посольства гетьмана Петра Дорошенка до Речі Посполитої (не раніше 1665 р.). Інструкція містила і вимогу, щоб «митрополичі інсигнії... забрані до Польщі, були знайдені і привезені до нас, і до Війська Запорозького, також митрополичі ризи, вчинені славної пам'яті київськими митрополитами, отцями Могилою і Косовим, дані для збереження отцю Балабану, київському митрополиту, а по цьому небіжчику Балабані полишені...»

Значення діяльності св. Петра Могили, спрямованої на розбудову церковного й культурного життя України, важко переоцінити. Недарма час, протягом якого св. Петро Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія його часів була найбільш самостійною та авторитетною за весь період XIII — XVIII ст. Це теж стало причиною причислення у 1996 р. Петра Могили до лику святих Православної Церкви.

ЗМІСТ

Україна і Молдавія наприкінці XVI століття 3
Генеалогія, герб, іконографія 11
Перша половина життєвого шляху 21
Архімандрит Києво-Печерської лаври 34
Собори 1629 року 53
У боротьбі за легалізацію Православної Церкви 59
Вступ на Київську митрополію 67
У боротьбі за зміцнення Православної Церкви 78
Освітня реформа 88
Звершення останніх років життя 96
Плани створення Київського патріархату 105
Кінець земного шляху 114

Літературно-художнє видання

МИЦИК Юрій Андрійович

СВ. ПЕТРО МОГИЛА

Відповідальна за випуск
Л. Є. Красовицька

Підписано до друку 15.07.15. Формат 70x108 $^{1}/_{32}$.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,07.
Тираж 2000 прим. Замовлення № 5-263.

ТОВ «Бібколектор»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2375 від 15.12.2005 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21 А

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

Мицик Ю.

М70 Св. Петро Могила / Ю. Мицик; худож.-оформлювач О. М. Іванова. — Харків: Бібколектор, 2015. — 119 с.

ISBN 978-617-7013-36-4.

Значення діяльності святого Петра Могили — одного з найвидатніших церковних, культурних і політичних діячів України — важко переоцінити. Недарма час, протягом якого він був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія при Петрі Могилі набула найбільшої самостійності та авторитету за весь період XIII—XVIII ст. 1996 року Петра Могилу було канонізовано Православною Церквою.

ББК 63.3(4УКР)

Св. Петро Могила

1596—1647

Значення діяльності святого Петра Могили — одного з найвидатніших церковних, культурних і політичних діячів України — важко переоцінити. Недарма час, протягом якого він був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія при Петрі Могилі набула найбільшої самостійності та авторитету за весь період XIII—XVIII ст. 1996 року Петра Могилу було канонізовано Православною Церквою.

ISBN 978-617-7013-36-4